

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»
завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
« 01 » червня 2022 року

УДК 316.613.434-053.4

КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньою програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 - Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:

студентка 466 групи

Сибірська Ганна Володимирівна

Науковий керівник:

к.психол.н., доцент

Астремська Ірина Володимирівна

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

« 03 » червня 2022 року

**ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА**

Студентці **Сибірській Ганні Володимирівні.**

1. Тема роботи: «Корекція агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили № 307 від «17» листопада 2021 року.
2. Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку.
3. Предмет дослідження – корекція агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку.
4. Завдання дослідження:
 - 1) На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури, визначити основні напрямки вивчення агресивної поведінки;
 - 2) Виокремити види та причини агресивної поведінки;
 - 3) З'ясувати особливості прояву агресивної поведінки у дітей в молодшому шкільному віці;
 - 4) Проаналізувати методи корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку;

- 5) Дослідити особливості агресивної поведінки молодших школярів.
- 6) Розробити програму корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку та довести її ефективність.

Науковий керівник роботи.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
Астремська Ірина Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент	25 вересня 2021 року	25 травня 2022 року

5. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1	Погодження керівником змісту КРБ	11 жовтня 2021 р.
2	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження	30 листопада 2021 р.
3	Робота над підготовкою тексту КРБ	
3.1	Розділ 1. Теоретичні аспекти вивчення агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку	20 грудня 2021 р.
3.2	Розділ 2. Дослідження агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку	25 квітня 2022 р.
3.3	Розділ 3. Корекція агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку	3 травня 2022 р.
4	Висновки	16 травня 2022 р.
5	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист)	01 червня 2022р.
6	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією	21 червня 2022 р.

Студентка

Ганна СИБІРСЬКА

Науковий керівник

Ірина АСТРЕМСЬКА

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРИТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	7
1.1 Поняття агресивної поведінки. Види та причини агресивної поведінки.....	7
1.2 Специфіка прояву агресивної поведінки у дітей в молодшому шкільному віці.....	11
1.3 Методи корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку	16
Висновки до першого розділу.....	25
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	26
2.1 Організація дослідження	26
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження особливостей агресивної поведінки молодших школярів	28
Висновки до другого розділу.....	36
РОЗДІЛ 3 КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	37
3.1 Програма психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку.....	37
3.2 Аналіз ефективності корекційної роботи.....	68
3.3. Практичні рекомендації для батьків дітей з агресивною поведінкою у молодшому шкільному віці.....	75
Висновки до третього розділу.....	78
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82
ДОДАТКИ.....	88

ВСТУП

Актуальність теми. Актуальність дослідження агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку обумовлена труднощами як в сфері освіти, так і в цілому суспільстві.

Агресивні прояви це не просто тривожні явища, а вельми серйозні психологічні, педагогічні та соціальні проблеми, які прийнято вважати відображенням подій, що відбуваються в нашому сучасному світі. Збільшення різного роду відхилень в індивідуальному розвитку та поведінці молодого покоління властивий зростанням різного роду напруженості і відчуженості у відносинах, а крім того, брак стійкою громадської, фінансової та екологічної обстановки, що в свою чергу, породжує підвищену тривожність, духовну спустошеність, що тягне за собою жорстокість і агресивність. Почастішання випадків дитячої злочинності та випадків проявів ворожості дітьми в повсякденності визначають потребу дослідження агресивності і способів її корекції.

Більш критично агресивні дії в поведінці дітей проявляються в період коли дитина має градацію з сім'ї в організовану шкільну сферу. Ворожі дії зустрічаються у багатьох дітей, але абсолютно не у всіх вони фіксується і переходять в стабільну характеристику особистості після чого, згодом, підривається здоров'я дітей, приводячи їх у стан важко контрольованого збудження, з'являються проблеми в спілкуванні, крім того, агресивність, ставши стійкою рисою особистості, негативно позначається на процесах особистісного розвитку і соціалізації і самореалізації дітей в наступних вікових категоріях. Особливе значення має дослідження агресивної поведінки в молодшому шкільному віці, так як характерні тенденції, в даний проміжок, ще ніяк не зафіксовано, і можна зробити оперативні коригуючі заходи.

Проблема дитячої агресії і агресивної поведінки вимагає негайного вирішення. У сучасній дійсності психолог і педагог, що працює в галузі освіти,

в тій чи іншій мірі, повинен володіти результативними методами роботи з агресивними школярами.

Однак, діяльність психолога з педагогом згідно своєчасній діагностиці, профілактиці та корекції агресивної поведінки повинна починатися вже в початковій школі, оскільки, згідно з показниками останніх років, агресія значно помолодшала, а зачатки агресивності в поведінці дітей все частіше спостерігаються вже в дошкільному віці.

Великий внесок у вивчення агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку зроблений ще у вітчизняній літературі. Проблема агресивної поведінки стала об'єктом численних досліджень: А. Адлер, А. Басса, Р. Берон, Д. Річардсон, З. Фройд, К. Лоренс, Р. Берковец. У нашій країні проблемою агресивної поведінки дітей займалися: Т. Г. Румянцева, Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, С. Мухіна, А. Б. Тулебаєва, Р. Т. Алімбаєва, С. Ю. Чижова, Л. М. Семенюк, І. А. Фурманов, Р. А. Назмутдинов.

Актуальність проблеми, її практична і теоретична значущість, зумовили наш вибір теми дослідження: «Корекція агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку».

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – корекція агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку.

Гіпотеза – можна припустити, що розвиток навичок саморегуляції та поведінки в конфліктних ситуаціях сприяють зниженню рівня агресивної поведінки молодших школярів.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично перевірити ефективність корекційної програми, спрямованої на зниження агресивної поведінки молодших школярів.

Відповідно до мети були визначені завдання дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури, визначити основні напрямки вивчення агресивної поведінки;

2. Виокремити види та причини агресивної поведінки;
3. З'ясувати особливості прояву агресивної поведінки у дітей в молодшому шкільному віці;
4. Проаналізувати методи корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку;
5. Дослідити особливості агресивної поведінки молодших школярів.
6. Розробити програму корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку та довести її ефективність.

Методи дослідження. У роботі для розв'язання поставлених завдань та забезпечення об'єктивності дослідження були застосовані теоретичні методи: системно-структурний метод; метод теоретичного аналізу й узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; метод порівняльного аналізу та узагальнення даних; емпіричні методи: метод наукового спостереження; метод психодіагностичного обстеження; методи психологічної корекції; метод констатувального та формувального експерименту; метод аналізу продуктів діяльності.

Для досягнення цілей дослідження використовувалися такі методи та методики: проєктивна методика «Неіснуюча тварина» (М. З. Дукаревич), графічна методика «Кактус» (М. А. Панфілова), метод експертної оцінки (анкета для батьків Г. П. Лаврентьєвої, Т. М. Тітаренко).

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалась з молодшими школярами 2 «А» класу миколаївської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 26 в місті Миколаїв. У експерименті взяли участь 18 дітей, вік яких становить 8-9 років, з них: 8 хлопчиків та 10 дівчаток.

Практичне значення отриманих результатів полягає в розробці й впровадженні корекційної програми для роботи з агресивними дітьми.

Результати дослідження впроваджені у практиці психологічного консультування та психокорекційної роботи в миколаївській загальноосвітній школі I-III ступенів № 26.

Апробація результатів дисертації. Основні ідеї та результати дослідження доповідалися та обговорювалися на XXIV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Могилянські читання – 2021: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: Глобальний, національний та регіональний аспекти» (8-12 листопада 2021 р., м. Миколаїв) та XVI міжнародній науковій конференції «Ольвійський форум-2022: Стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі» (23-26 червня 2022 р., м. Миколаїв).

Публікації. Основний зміст і результати роботи висвітлено у 2 тезах та 2 публікаціях:

1. Сибірська Г. В. Агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку та її корекція / Сибірська Г. В. // Тези доповідей XXIV Всеукраїнської науково-практичній конференції «Могилянські читання – 2021: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: Глобальний, національний та регіональний аспекти» (8-12 листопада 2021 р.). – Миколаїв: ЧНУ ім. П. Могили, 2021. С. 97-99.

2. Сибірська Г. В. Методи корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку / Сибірська Г. В. // Тези доповідей XVI Міжнародної науково-практичній конференції «Ольвійський форум – 2022: Стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі» (23-26 червня 2022 р.). – Миколаїв: ЧНУ ім. П. Могили, 2022.

Структура бакалаврської роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків, список використаних джерел включає 71 найменувань українських та зарубіжних авторів. Основний зміст дипломної роботи викладено на 79 сторінках комп'ютерного набору, містить 9 таблиць і 10 рисунків. Повний обсяг роботи – 95 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРИТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Поняття агресивної поведінки. Види та причини агресивної поведінки

Відхилення в поведінці молодших школярів є однією з центральних психолого - педагогічних проблем. Несприятливі біологічні, психологічні, сімейні, соціальні та інші причини негативно впливають на спосіб життя підростаючого покоління, викликаючи, зокрема, порушення емоційних відносин с оточуючими людьми. Виокремлюють агресію як специфічну форму поведінки і агресивність як психічної особливості особистості. Термін «агресія» бере свій початок від латинського мови і означає «приступ» або «напад».

Існує кілька визначень агресії. На думку М. Ю. Чудаковой, агресією є мотивована руйнуюча поведінку, що завдає фізичний або моральний збиток об'єктам нападу, те що суперечить нормам та правилам співіснування людей у суспільстві [38, с.62].

Агресія – прояв агресивності в деструктивних діях, за мету яких являється нанесення шкоди тій чи іншій особі.

Агресивність – якість особистості, що міститься в готовності і перевазі застосування насильницьких засобів для реалізації власних цілей. Агресивну поведінку більш часто розуміють як мотивовану зовнішню дію, що порушує норми та критерії існування, завдають шкоди, які заподіюють будь яке страждання і дискомфорт людям. Однак при роботі з такою поведінкою необхідно знати і про інших якостях прояви агресії. Емоційної складовою агресивного стану є відчуття, і перш за все лють, гнів. Але не завжди агресивна поведінка супроводжується гнівом і не кожен гнів призводить до агресії. Емоційні почуття недобррозичливості, злості, мстивості в тому ж дусі нерідко супроводжують агресивних дій, але вони не завжди призводять до агресії. Не

менш важливим є і вольовий компонент – вміння справлятися з імпульсивністю, володіння навичками саморегуляції. Необхідно знати і про те, що агресивність в визначених межах потрібна будь-якій людині. Агресивність може працювати методом самозахисту, відстоювання власних прав, задоволення бажань а також в досяганні поставлених цілей. Виражена в прийнятній формі агресивність грає головну роль в здатності дитини пристосуватися, адаптуватися до обстановки, пізнавати нове, досягати успіху. У той же час агресивність у формі ворожості і ненависті здатна завдати шкоди, утворити негативні риси характеру – або задираки, хулігана, або боягуза, яка здатна постояти за себе.

І то, і інше негативно впливає на емоції і почуття дитини, а в деяких варіантах може призвести до деструктивної поведінки навіть у відносинах з улюбленими для дитини людьми [68, с.450].

На даний момент існує кілька теорій агресивної поведінки, і всі вони утворюють чотири основні групи. Перша група теорій співвідносить агресивну поведінку як природний інстинкт, тобто генетично запрограмованої, і означає що не піддається викоріненню. Друга група теорій трактує агресію як потребу, що виникає під впливом зовнішніх стимулів, і означає можливість контролювання прояву агресії, а також повного викорінення агресивної поведінки у суспільстві. Представники третьої групи теорій, вважають за можливе управління агресією, її контроль та вміння людей правильно розцінювати ситуацію, припускати ймовірну загрозу. Четверта група теорій – теорії соціального навчання. Представники цієї групи вважають агресію моделлю суспільної поведінки, яка була набута в процесі соціального навчання [35, с.500].

Перша група теорій реалізує психоаналітичну спрямованість у психології. Одним із представників представленої групи є Зигмунд Фройд, який вважав витоками агресії зіткнення двох основних інстинктів у людині, саме Ероса та Танатоса. Ерос – це інстинкт життя, енергія позитивної спрямованості, творення. У свою чергу, Танатос – інстинкт смерті та енергія руйнування, яка

може бути спрямована як у зовнішній світ, так і на саму людину. У контексті Ероса агресія розглядається Зигмундом Фройдом як реакція протесту, захисту організму, яка є необхідним елементом життя. Причому, якщо енергія Танатоса не зможе спрямовуватись узовні, це призведе до самознищення самого організму, що і є причиною готовності нашкодити комусь іншому. Людська поведінка, з погляду Фройда, є результатом взаємодії цих двох основних інстинктів, між якими існує постійний опір. У результаті зіткнення двох інстинктів, енергія Танатоса виводиться інших людей. Іншими словами, агресія інстинктивна і викоренити її неможливо. Мабуть, лише контролювати її прояви завдяки громадським нормам, надаючи їй безпечних форм [14, с.608].

Агресія може бути спрямована у поза, а може на себе – тобто аутоагресія. Аутоагресія характеризується самозвинуваченнями, самоприниженням, нанесенням собі тілесних ушкоджень (обкушування нігтів, видирання волосся).

За характером виразності агресія може мати два види – пряма та непряма. Пряма агресія – це агресія безпосередньо спрямована конкретно на самого кривдника, тоді як непряма – проекція на невинну людину, найчастіше слабшу чи навколишні неживі об'єкти.

За наявністю ініціативи агресія підрозділяється на оборонну чи ініціативну, мається на увазі – що виходить із бажання самого суб'єкта с шкоди іншій людині [9, с.188].

За метою поділяють агресію як ворожу чи інтелектуальну, тобто її називають інструментальною агресією. Інструментальна агресія не має на меті заподіяння шкоди, збитку, а постає як спосіб досягнення будь-якої іншої мети.

За способом висловлювання агресія може бути фізична чи вербальна. Якщо фізична агресія – це форма агресії, як завдання психологічного і фізичного збитку, безпосередньо через насильство, то вербальна агресія – це форма агресії, як заподіяння психологічного збитку через крик, лайку і тембр голосу [9, с.188].

Кордони агресії чітко не визначені, те, що деякі називають агресивністю, інші можуть назвати енергійністю. Якщо ж агресія цілком обґрунтована і

викликає певні симпатії, вона може отримати назву здорової чи конструктивної агресії.

Чинники, що зумовлюють виникнення агресивної поведінки:

- 1) Індивідуальний фактор – поява психобіологічних причин асоціальної поведінки, що ускладнюють адаптацію дитини до соціуму;
- 2) Психолого - педагогічний фактор – недоліки шкільного та домашнього виховання;
- 3) Соціально - психологічний фактор – негативні особливості індивідуальної взаємодії дитини з ближнім оточенням у родині, на вулиці, у колективі ровесників;
- 4) Особистісний фактор – активно - вибіркоче ставлення дитини до обраного середовища спілкування, до норм і цінностей власного середовища, до наставницьких дій сім'ї, школи, громадськості, в тому ж дусі власні ціннісні орієнтації, а також уміння до саморегулювання поведінки;
- 5) Соціальний чинник, який визначається причинами соціально-економічного впливу [31, с.364].

Рівень агресивності дітей може змінюватися залежно від ситуації, але найчастіше іноді агресивність набуває стійких форм. Причинами тому можуть бути: займаний статус дитини в колективі, взаємини з ровесниками, взаємини з учителями та батьками. Часто причиною дитячої агресивності є сім'я. Агресивна поведінка членів сім'ї у життєвих ситуаціях, а саме: крики, образи, хамство, приниження, взаємні докори та образи. Ні до чого доброго не призводить і непослідовність батьків у навчанні школярів правилам і нормам поведінки, припускаючи тим самим те, що діти губляться, озлоблюються, агресивно налаштовуються проти батьків та інших людей. Формуванню дитячої агресивності сприяє і невизнання зі сторони дорослих, а саме їх байдужість, небажання спілкування, нетерпимість та владність, негативне ставлення до самого існування дитини [57, с.280].

Отже, дітям з агресивною поведінкою, при всій відмінності їх індивідуальних та особистісних рис та особливостей поведінки, характерні деякі спільні риси. До них відносяться мізерність, примітивність ціннісних орієнтацій, відсутність захоплень, обмеженість та нестійкість інтересів. Дані діти, як правило, мають підвищену навіюваність, схильність до наслідування. Їм властива емоційна зухвалість, озлобленість у відносинах як з ровесниками, так і з дорослими людьми, неадекватна, нестійка самооцінка (або дуже позитивна, або дуже негативна), підвищена тривожність, почуття страху перед значними соціальними взаєминами, егоцентризм та невміння знаходити правильний вихід із складних ситуацій, обставин де відбувається переважання захисних механізмів над іншими, що регулюють поведінку. Також серед агресивних зустрічаються діти добре інтелектуально і соціально розвинені. У таких дітей агресивність є засобом підняття авторитету, демонстрації власної самостійності, дорослості.

1.2. Специфіка прояву агресивної поведінки у дітей в молодшому шкільному віці

Молодший шкільний вік корелюється з важливими психологічними змінами. Однією з найважливіших, із даних змін, є перехід до усвідомленої і довільної поведінки. У цьому віці дитина вчиться вибудовувати постановку цілей у власній діяльності та слідувати їм, вчиться керувати своїми почуттями і емоціями, незалежно від будь кого приймати рішення. Виникнення нової форми поведінки взаємопов'язана зі школою, безпосередньо із діяльністю в навчанні, яка є обов'язковою у шкільному оточенні. При цьому, факт вступу до школи не є гарантом виникнення даних якостей, що мають потребу особливої організації та розвитку [36, с.583].

У свою чергу, конкретно в молодшому шкільному віці, агресивна поведінка стає найбільш організованою – ініціатором агресивної поведінки є вже не одна людина, а ціла група дітей, що дає відчуття захищеності.

Утворення такої групи значно змінює агресивну поведінку молодших школярів. Знаходження в групі призводить до зникнення страху та більшої впевненості не понести покарання, до повної переконаності у своїй правоті та своїй силі, а також до бажання утвердитись у групі. Агресія хлопчиків проявляється більш помітно і грубо, вона найменш керована, причому, дівчатка навчаються контролювати власну поведінку значно раніше, певною мірою завдяки стереотипним поглядам суспільства. Крім цього, оскільки дівчатка найбільш чутливі та вразливі, зухвалий прояв гніву їм не характерний. У результаті дівчатка раніше заміщають фізичну агресію на вербальну, яка у них найчастіше проявляється у формі іронії та сарказму. Хлопчики ж, найчастіше ведуть себе агресивно у навчанні, спорті та безпосередньо при власній небезпеці. Дівчатка реагують бурхливо на невдячність, психологічний вплив та недооцінку зовнішніх даних. Гнів дівчат визначається саме якістю взаємовідносин, у результаті і виникає конфліктна ситуація [16, с.256].

У молодшому шкільному віці дитині доводиться освоювати всі зміни відносин із ровесниками, оскільки у ситуаціях формальної рівності (однокласники і однолітки) зіштовхуються діти з різноманітною природною енергетикою, з різноманітною культурою і мовного, і емоційного спілкування, з різною волею та почуттям особистості. Навчальна активність з новою силою зіставляє відносини дитини та дорослого, з однолітками та однокласниками.

Однією з причин агресії у поведінці молодших школярів може бути вплив вчителя, що індукує агресивний фон поведінки учнів своєю дратівливістю та підозрілістю, як зразок агресивної поведінки дітям. Причинами агресії можуть бути і характерологічні особливості молодшого школяра, наприклад – гіперзбудливість, схильність до афективних спалахів та ін. [25].

Молодші школярі відрізняються підвищеною навіюваністю, схильністю до наслідування, емоційною грубістю, озлобленістю у відношенні до ровесників, однокласників і дорослих людей, неадекватною, невірноваженою самооцінкою, підвищеною тривожністю, страхом перед соціальними контактами, егоцентризмом, невмінням знаходити вихід із різних сформованих

несприятливих ситуацій, переважанням захисних механізмів над іншими, що регулюють поведінку. Незважаючи на це серед агресивних дітей 6-10 років зустрічаються добре інтелектуально та соціально розвинені, у яких агресивність виступає засобом підняття статусу та престижу, становлення своєї самостійності, дорослості [26, с.452].

Часто причиною агресії дітей є брак уваги, розуміння, врахування інтересів з боку дорослих, батьків та викладачів, це ж є крайньою спробою молодшого школяра повернути суспільні зв'язки. Якщо ж дитина змогла хоча б раз досягти агресією того, чого вона бажала, а інші поступилися їй, то вона і надалі користуватиметься таким способом, щоб добиватися свого. Покарання за агресію призводить до такого результату, так як, загнана всередину агресія обов'язково проявиться: якщо не вдома, то в школі. Таким чином, покарання за агресію не знижують, а скоріш навпаки, підвищують її рівень. Дитина повинна розуміти, що оточуючим не подобається її поведінка, і вони залишають за собою перевагу позбавити її, наприклад, перегляду мультфільмів і т.д. [41, с.250].

Статистика телевізійних програм та Інтернет-ресурсів свідчить про те, що спеціальні дитячі передачі становлять лише близько 5% від загального ефірного часу, тоді як 10 років тому їх було близько 30%. Залишилися мультфільми і кілька тематичних сюжетів, а решта дітей дивляться ті самі програми, що й доросла аудиторія [59, с.191].

Можна систематизувати деякі труднощі щодо їхньої значущості для молодшого школяра. Ця класифікація насамперед розкриває проблеми з погляду молодшого школяра. Перше місце, з урахуванням учбової діяльності молодшого школяра, займає позначка. Молодшому школяру важко побачити різницю ступеня підготовленості та інтерпретації власного матеріалу та матеріалу його однокласників. У такому разі, у дитини виникає почуття якоїсь несправедливості вчителя по відношенню до неї, найгірше, коли і батьки налаштовані проти учня, емоції захльостують і дитина «встає на стежку боротьби», а її поведінка змінюється в гірший бік. Він сердиться, гнівається і,

зрештою, виплескує свою агресію на інших, гірше, якщо дитина все наболіле носить у собі. Друга, не менш за рівнем важливості, проблема – це критика. Діти молодшого шкільного віку надзвичайно чутливі до критики, якою б безпечною вона не виявилася. Третя проблема – неувага батьків, яка у свою чергу засмучує дітей, потім викликає почуття провини та страху, потім переходять в агресію. Четверта проблема - це взаємини учнів із товаришами чи іншими однокласниками [44, с.305].

Існують відмінності за статевою ознакою та у спрямованості агресивної поведінки молодших школярів. Жіноча стать раніше вчиться управляти своєю поведінкою, що призводить до того, що їх агресивна поведінка стає вибірковою. Хлопчики ж вихлюпують свою лють на всіх оточуючих без особливого аналізу. Виникненню агресивних властивостей сприяє і захворювання головного мозку, і соматичні хвороби. Дуже часто передумовою агресивного поведінки виявляється несприятлива ситуація, що склалася в сім'ї дитини. Соціолог Маргарет Мід у власних дослідженнях довела, що при різкому відлученні дитини від грудей і мінімізації контактів з матір'ю, у дитини формуються якості: тривожність, жорстокість, підозрілість, егоїзм і агресія. На формування агресивної поведінки також величезний вплив чинять покарання. Як це не парадоксально, але діти з агресивною поведінкою зустрічаються однаково часто як у надзвичайно строгих, так і у м'яких батьків. У деяких випадках дитяча агресія викликає зустрічну агресію зі сторони дорослих і однолітків, у разі виникає замкнуте коло, вибратися з якого, без підтримки фахівців, майже неможливо. Насмішки, прізвиська, ляпанці, заборони, сумніви та інше є проявом нетактовного та зухвалого поводження з дитиною, підростаючи, вона відповідає батькам тим самим [6, с.632].

Хлопчики, які вирости в сім'ї без батьків і що виховуються в жіночому колі, найбільш схильні до ризику стати агресивними. А хлопчики, які вирости навпаки, у сім'ях з авторитарним батьком та поступливою матір'ю, використовуючи механізм ідентифікації з батьком, також відзначаються агресивною поведінкою по відношенню до всіх, у тому числі й до свого батька.

Дівчатка, які виховуються в сім'ї з жорсткою та авторитарною матір'ю при поступливому батькові, найбільш схильні до агресивних проявів у поведінці, оскільки спрацьовує механізм ідентифікації з матір'ю. Спостерігаючи за поведінкою матері дівчинки, набувають рис грубості, конфліктності та агресивності [18, с.288].

Агресивна дитина у цьому віці схильна звинувачувати інших у своїх помилках і нерідко входить у суперечку з дорослими. Емоційний світ такої дитини не багатий, а реакції на звичайні ситуації однотипні. У такому віці агресивній дитині характерні підозрілість, настороженість, заздрість і мстивість. Крім цього, він дуже чутливий до оцінки інших та швидко дратується на реакції тих, хто його дратує. Дитина не рідко втрачає контроль над власною поведінкою, і прагне звинувачувати інших у своїх агресивних вчинках [19, с.116].

У поведінці такого молодшого школяра можна назвати те, що він навмисно нервує інших, цим привертаючи увагу на себе. Така дитина нерідко відчуває себе ізгоем суспільства, нікому непотрібною і відшукує методи привернення уваги зі сторони дорослих і однолітків. Такій дитині здається, що цілий світ налаштований проти неї і всі оточуючі бажають завдати їй шкоди. Дитина цього віку не здатна самостійно дати оцінку своєї агресії і цим не помічає, що сам вселяє страх і занепокоєння в оточуючих. Своїми агресивними діями дитина бореться за своє місце в сучасному світі і не має іншого уявлення як убезпечити себе [49, с.696].

Отже, серед психологічних особливостей, що ініціюють агресивну поведінку, виділяють: недолік комунікативних навичок, низьку самооцінку, проблеми у взаєминах з товаришами, однолітками, недостатній рівень розвитку інтелекту та нерозвиненість ігрової діяльності. При цьому досі залишається загадкою, які психологічні властивості впливають на агресивну поведінку найбільше.

1.3. Методи корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку

Корекція є незвичайною формою психолого-педагогічної діяльності, спрямованою на створення найбільш відповідних умов оптимізації психічного розвитку дитини, надання їй особливої психологічної підтримки.

В даний час психологами використовуються різні способи усунення емоційно-особистісних розладів у дітей (ігротерапія, казкотерапія, арт-терапія, ізотерапія і т.д.). Перелічені методи працюють досить успішно, якщо підходять психічним особливостям дитини, і також за наявності необхідних умов роботи [60, с.200].

За конкретних умов молодший школяр здатен навчитися організовувати власну поведінку відповідно до поставлених цілей та особистих намірів. Важливу роль розвитку довільного поведінки є роль дорослого, який орієнтує прагнення дитини, відкриває їх значення, гарантує забезпечення засобами оволодіння. Так дитина вчиться визначати ціль у своїй власній діяльності та чітко дотримуватися її, навчитися керувати своїми почуттями та самостійно приймати будь-які рішення [51, с.224].

Для корегування емоційних порушень молодших школярів психологія використовує різні методи. У психології існує два підходи для корекції психічного розвитку дитини. Перший підхід має назву – психодинамічний. Головне завдання психокорекції у межах даного підходу полягає у сформуванні критеріїв, які знімають зовнішні суспільні перепони по дорозі вирішення внутрішніх протиріч. Благополучному вирішенню даних протиріч сприяють арт-терапія, ігри, а також сімейна психокорекція та психоаналіз. Ще один підхід – поведінковий. Поведінкова терапія яку прийнято вважати головною та більш ефективною серед методів психологічної корекції у всій практиці. Поведінкова терапія ефективніша для роботи з дітьми, так як дає перевагу мати контроль над соціальним середовищем дитини та впливати на механізми дезадаптивної поведінки. Як головні плюси цього підходу можна назвати перш

за все це практичний характер, ясність концепції та спрямованість зміни в поведінці [24, с.85].

Корекційні заняття у межах другого підходу допомагають вивчити нові реакції, створити пристосовувані форми поведінки. Засвоєні реакції більшою мірою закріплюються, завдяки серії поведінкових тренінгів і психорегулюючим тренуванням.

Психокорекція поведінки у школярів молодших класів – це створена система психологічної діяльності, спрямована на полегшення дискомфорту, підняття енергійності та незалежності, ліквідування вторинної особистісної реакції, обумовленої емоційним порушенням, таким як злість, тривожність, агресивність, закріплення адаптивних форм поведінки та збудливість [33, с.489].

Способи корекції мають безпосередній контакт з рівнем виховання, рівнями психічного і інтелектуального розвитку та звичайно, способу життя дитини та її довкілля. У остаточному підсумку, методи для корекції завжди мають зв'язок із методами виховання. Приміром, такий метод як переконання, покарання та заохочення є як психокорекційними, так і виховними [4, с.381].

В даний час є дуже багато прийомів та напрямів корекційної роботи у порушеннях з поведінкою. У системі корекційних заходів існують, лікувально-педагогічні, загальнооздоровчі заходи, психогігієнічні, корекційні, крім того психофармакологію та психотерапію. При цьому враховується характер психічної патології, особистісні медико-біологічні особливості, ступінь суспільного звикання, конструкція і форма негативної поведінки, взаємозв'язок соціально-психологічних та біологічних факторів [13, с.240].

Успіх усунення подібних порушень поведінки припустимий при розумінні і участі обох батьків дитини та за спільної роботи ряду фахівців. Корекція поведінки має зважати увагу на винятковість та неповторність дитини, в її основі має знаходитись індивідуальний підхід. Індивідуальний підхід має виявляти причину деструктивного прояву у будь – якому конкретному випадку та мати відповідні методи корекції.

Індивідуальна підтримка дитині в класі – це особлива діяльність, що здійснюється одразу із взаємодією з дитиною або опосередковано, з сім'єю та класом, вона спрямована допомогти вирішити вікові завдання соціалізації та особистісні проблем [58, с.186].

Ефективна також форма групової корекції порушення поведінки. Перевагами представленого напрямку є, передусім, здатність взаємодії учасників, відпрацювання потрібних навичок та конструктивних форм поведінки. Витоками такого напрямку можна вважати ідеї Карла Роджерса, а конкретніше принцип «тут і зараз», внаслідок чого дитина може дати оцінку своїй поведінці, подивитися на себе «з боку». У команді увага зосереджена на безпосередньому досвіді та залученні до нього, безпосередньо через принципи партнерства та рівності учасників [52, с.490].

Методи взаємодії з школярем для корекції агресивної поведінки класифікують як специфічні та неспецифічні методи. До першої групи методів можна віднести релаксаційний тренінг та ігрові вправи, які використовують на уроці, і у позаурочний час у ході корекційного заняття. Даний метод передбачає «подорож» у фантазії та застосовується з метою зменшення посилення ворожих дій, таких, наприклад, як внутрішня напруга та гіперактивність. Крім того, до цієї групи можна віднести і ігрові вправи. Цей метод полягає у повторному відтворенні досліджуваної дії в ігровій формі для його закріплення [53, с.315].

До групи неспецифічних методів можуть відноситись «золоті правила» педагогіки. І перше з яких – не закріплювати увагу на поведінці, що відхиляється і самому особисто не гніватися на дитину. Несхвалення та підвищення голосу призведуть лише до посилення ворожих імпульсів, а здивування, сумніви і прикrostі формують лише обмежуючі основи, але не вирішують саму проблему. Інше правило – реагувати, відгукуватися та відповідати на позитивні зміни у поведінці, в тому числі й на найнезначніші, таким чином у дитини буде можливість відчути себе зрозумілою, прийнятою і відданою перевагою [46, с.75].

Одним із ефективних методів корекційного впливу є логотерапія, засновником якої прийнято вважати Віктора Франкла. Характеризується рівно як розмовне лікування, терапія, діалог, що орієнтоване на вербалізацію, іншими словами для словесного вираження емоційного стану та опису емоційних переживань. Дітлахи можуть розповідати психологу про свої емоції, почуття, думки і бажання. Така вербалізація емоційних переживань дає право дитині на самореалізацію, оскільки під час діалогу відбувається випадковість словесної аргументації та внутрішнього стану. Визнання значення особистості дитини, здатність до співпереживання дозволяють дитині розкритися, увійти у довірчі відносини з психологом, а також викликає повагу до дорослого дитиною [27, с.391].

Психогімнастика – даний спосіб дає можливість висловити себе і контактувати самостійно, сприяє оптимізації соціальної та перцептивної сфери особистості, так як дозволяє повернути увагу до «мови тіла» та просторово-часові якості спілкування. Завдання такого методу – вивчення самого себе та індивідуальних змін, на вирішення різноманітних завдань психокорекції в групі: встановлення контакту, припрацювання зворотних зв'язків, зняття напруги. В основі психогімнастики, на думку чеського психолога Г. Юнової, знаходиться комплекс спеціалізованих вправ, націлених на формування та корекцію пізнавальних та емоційних сфер особистості дитини. Цей метод співвідносять до групи невербальних методів колективної психотерапії. У межах даного методу взаємозв'язок базується на моторній експресії, міміці та пантоміміці. Дитина починає усвідомлювати, що між почуттями, думками та поведінкою є зв'язок і навчається розпоряджатися нею. Завдання вправ зводиться до подолання бар'єрів спілкування, формування емпатії та усвідомлення особистих емоцій та почуттів, відпрацюванні навичок висловлювати власні почуття а також у зниженні емоційного напруження. Поєднання жестів, міміки та пантоміміки формує сприятливі можливості для висловлювання і передачі почуттів та емоцій без допомоги слів [40, с.648].

Музикотерапія також є методом психологічної корекції, що передбачає застосування музичних інструментів та творів. Музичну терапію вільно використовують у світі з метою профілактики та лікування широкого діапазону патологій, зокрема включаючи емоційну нестабільність. Психологічним механізмом корекційного впливу такого методу вважається катарсис, так звана емоційна розрядка, що надає змогу відкоригувати емоційне порушення, що сприяє підвищенню соціальної активності та засвоєння нових засобів вираження почуттів та емоцій. Музикотерапія ґрунтується на виборі мелодій, які мають позитивний вплив на психіку, та покращення емоційного стану. Цей спосіб застосовується як засіб з метою зняття напруги, збільшення емоційного тону, корекції порушень у психологічному розвитку, розкріпачення, зосередження уваги, підняття настрою та єдиної гармонізації особистості дитини. Наприклад, стрімкі і радісні композиції сприятливо впливають підняття душевного стану, і навіть активізують інтерес дітей. Танцювальні композиції рекомендується застосовувати у складі фізкультхвилин для зниження стомлюваності на заняттях зі значним розумовим навантаженням та малою фізичною активністю. Для дітей, які виявляють хвилювання і занепокоєння, які переживають певну небезпеку і напруга, організується просте слухання тихої і спокійної музики супроводу до задання [63, с.144].

Музикотерапія направляє викладача до сприяння та співпраці з дитиною та інтегрування різноманітних видів художньої діяльності. Такий спосіб емоційної корекції вважається творчим. У результаті якості, передбачається можливим використання цього методу як у музичних заняттях, і інших видах діяльності. Музична терапія поділяється на два види: рецептивна та інтенсивна, тобто активна. Рецептивна музична терапія є звичайним сприйняттям музики без будь-яких додаткових вправ. Активна музична терапія, у свою чергу, окреслює активну діяльність, для прикладу, танці чи інша активність під музику. Дана модель терапії є корекційно – спрямованою. При плануванні

роботи з дітьми молодшого віку раціонально застосовувати як рецептивну, і активну музичну терапію [39, с.575].

Слово «арт – терапія» (art – мистецтво, arttherapy – терапія), практично перекладається як терапія мистецтвом. Даний терапевтичний метод базується на лікувальному впливі спілкування у поєднанні з творчістю. Арт - терапія або терапія мистецтвом вважається порівняно новітнім способом у психотерапії. Початкові спроби застосувати арт-терапію з метою корекції формування розвитку особистості має відношення від 30-х років ХХ століття, ще коли арт-терапевтичні методи використовувались для роботи з малечою, що зазнали великого стресу в фашистських таборах і вивезені до США. Вперше «арт - терапія» як термін був застосований та ужитий Адріаном Хіллом в 1938 р. Арт - терапія являє собою спеціалізовану форму психотерапії, засновану на великому впливі мистецтва на емоційну та особистісно-сміслові сфери людини, концепцію її взаємин, насамперед образотворчого мистецтва, і навіть творчої діяльності [48, с.415].

За стратегічну мету арт-терапії можна взяти гармонізацію розвитку особистості за допомогою формування можливостей самовираження та самопізнання у вигляді мистецтва, а крім того, у розвитку здібностей до конструктивних дій з урахуванням дійсності навколишнього світу. Завдяки чому характеризується основне правило арт – терапії – прийняття та схвалення всіх продуктів творчої та образотворчої діяльності що незалежить від їх якості, форми та змісту.

Арт - терапія передбачає комплекс психо - корекційних методів, що мають відмітні і характерні риси, що визначаються як стильовою пристосованістю до конкретного типу мистецтва, так само спрямованість та технологія психокорекційного і лікувального використання.

Використання арт-терапії у молодшому шкільному віці дає можливість:

- спростити процес лікування. Неусвідомлювані конфлікти і переживання легше висловити за допомогою зорових образів, аніж висловити в ході

словесної корекції. Невербальна взаємодія легше уникає цензури свідомості;

- надання соціально - прийнятної вихідної ворожості та іншим негативним емоціям дітей, т. до. афект опредмечується у малюнку, події, казці, ліпному виробі тощо. п., забезпечуючи катарсис завдяки соціальному визнанню виразності форми та важливості створюваного продукту;
- придбати матеріал для інтерпретації та діагностичних висновків. Зміст та образ художніх робіт надають можливість придбати інформацію про дитину;
- нормалізувати взаємини між психологом та дитиною. Колективна взаємодія у творчій діяльності сприяє виникненню почуття емпатії та взаємо прийняття, тим самим спрощуючи процес комунікації для особливо замкнених, сором'язливих чи слабо орієнтованих на однолітків дітей;
- зосередити інтерес на почуттях та емоціях. Заняття образотворчим мистецтвом формують великі з метою експериментування з кінестетичними, візуальними відчуттями та формування здатності до їх сприйняття, впливаючи на розуміння дитиною своїх почуттів, переживань, створюють передумови для регулювання емоційних станів та реакцій;
- розвинути художні здібності та посилити самооцінку. Продукт який можна назвати побічний, саме арт-терапії, це має бути відчуття задоволення, що виявляється внаслідок прояву прихованих здібностей та їх розвитку. Воно значно збільшує індивідуальну значимість, сприяє розвитку позитивної «Я-концепції» та підвищення впевненості у собі з огляду на соціальне визнання цінності продукту, створеного самою дитиною;
- формує вимоги з метою розвитку довільності та здатності до саморегуляції. Внаслідок того, що образотворча діяльність, як і інша

продуктивна, вимагає від дитини планування та регуляції діяльності на шляху до досягнення мети [29, с.56].

Особливу значущість у психологічній корекції молодших школярів має саме метод ігротерапії. У міжнародній психологічній практиці цей метод вважається найбільш результативним методом корекції. Ігрова терапія має досить значний ефект у роботі з школярами, що включають різні діагностичні категорії, окрім аутизму та шизофренії. Цей метод результативний для покращення емоційного стану молодшого школяра, з метою удосконалення «Я-концепції», як зменшення почуття страху, тривоги та стресу, корекції агресивної поведінки. Головною метою ігрових вправ прийнято вважати допомогу молодшим школярам у навчанні навичкам прийнятним чином висловлювати свої переживання, почуття та емоції [32, с.320].

У ході гри дітям значно простіше висловлювати власні хвилювання, мрії та потреби. Ігротерапія – найкращий підхід до стійкості психіки. В методичній основі ігрової терапії є визнання гри, як найважливіший чинник особистісного розвитку [47, с.160].

Гра виконує діагностичну, навчальну та терапевтичну функції. Діагностична роль полягає у здатності бачити в ході гри характерні риси характеру дітей, їх способи взаємоповодження з оточенням та предметами. Під час гри дитина демонструє власні емоції і те, що він відчув колись і такий зв'язок незаперечний. У ході гри діти також висловлюють свої переживання у найбільш вільній формі, ніж на словах. Терапевтична роль гри полягає у змозі емоційного та моторного самовираження, у відреагуванні побоювань та фантазій, а також можливості створити власний досвід. Для молодших школярів таку важливу роль відіграє не результат гри, а саме її процес. У ході гри діти мають змогу розіграти давні переживання та розчиняють їх у сприйнятті по-новому, у незвичайних формах поведінки [14, с.608].

Навчальна, або ж виховна роль гри полягає в тому, аби збільшити спектр спілкування та життєвий кругозір, перетворити взаємини з оточуючими, що дозволяє краще соціалізуватися. Гра як засіб корекції стала використовуватися

на початку ХХ століття. Засновником даного методу є Якоб Морено. Зарубіжні психологи розробили велику кількість методів недирективної ігрової терапії. Серед цих методів є пісочні ігри, і ігри з водою, отримавші широке прийняття та використання в корекції дискомфорту емоційного стану у молодших школярів. Аналогічним чином досить відома методика «світотворення», де дитині надають змогу творити свій власний «світ» за допомогою різноманітних предметів. Наприклад, фігурки людей, тварин, машин, будиночків, тощо. Ця запропонована методика є Маргарет Лоуенфелд для роботи з дітьми, що містить діагностичну і корекційну цінність, оскільки під час гри дитина реконструює власні душевні конфлікти [7, с.622].

Завданнями ігротерапії є допомога в усвідомленні дитиною власного справжнього «Я», підвищення самооцінки, формування здібностей, що сприяють вирішенню внутрішніх конфліктів, зниження занепокоєння, боротьба зі страхами та почуттям провини, скорочення ступеня агресивних проявів, формування саморегулятивних процесів. Ігротерапія є найефективнішим в даний час методом психологічної корекції агресивної поведінки у школярів молодших класів [67, с.176].

Отже, гра вважається природною формою життєдіяльності дітей. Вона демонструє конкретну діяльність, що розвивається у дитинстві та супроводжує протягом усього життя дорослу людину. У ході гри особистість має контроль над ситуацією, коли цьому суперечить реальна ситуація. Гру можна назвати своєрідним способом щоб дослідити навколишній світ, власні можливості та способом аби виразити почуття. Тим часом, вона є спробою дитини отримати колосальний життєвий досвід і збудувати свій, не схожий на інших, світ. Таким чином, гра без впливу дорослих, надає дитині свободу самовираження, свободу дій та дослідження своїх почуттів та переживань, дозволяє витіснити емоційну напругу та впоратися з фрустрацією. У ході гри молодший школяр завзято взаємодіє з довкіллям, розвиває вольові, інтелектуальні та моральні якості.

Висновки до першого розділу

Існує чимало обставин, що сприяють прояву агресивної поведінки у молодших школярів, тому батькам та вчителям насамперед слід приділити особливий інтерес до цього віку. Адже ті труднощі, які залишилися у дитини з дитинства, переходять у юність, а потім і в доросле життя.

Знаючи про проблеми дітей молодшого шкільного віку та про фактори їх походження, ми можемо запобігти цій аномалії, це набагато легше, ніж виводити дитину з цього стану.

Таким чином, дитяча агресивність, ворожість – це комплексне особистісне утворення, факторами якого бувають як соціально – психологічні (розпад сім'ї, порушення в системі дитячо-батьківських відносин та особливості стилів виховання), так і психологічні (порушення в мотиваційній, емоційній, вольовій чи моральних сферах). Запобігання та попередження поведінки, яку можна назвати агресивною, молодших школярів є суспільно значущим та психологічно необхідним. Виявлення ранніх проблем поведінки у дітей, комплекс дослідження характеру їх виникнення та відповідна корекційно-розвивальна робота надають можливість уникнути десоціалізації в перспективі.

Психологічна корекція ворожої поведінки являє собою сформовану концепцію емоційного впливу, націленого на ослаблення дискомфорту, збільшення ініціативності та самодостатності, запобігання другорядним емоційним впливам, обумовленим емоційними порушеннями, подібними до агресивності, ворожості, закріплення переваг.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Організація дослідження

В результаті вивчення психологічної та педагогічної літератури і знайомства з існуючим досвідом роботи у корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку було визначено мету дослідно-експериментальної роботи та її завдання:

Мета: виявити рівень агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Завдання:

1. Провести груповий та індивідуальний констатуючий етап дослідно-експериментальної роботи, спрямований на діагностику у випробуваних рівня агресивної поведінки;
2. Підібрати та апробувати програму психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки у школярів;
3. Провести контрольний зріз, виявити динаміку рівня агресивної поведінки.

Проведене нами дослідження складалося з трьох етапів: констатуючий експеримент, що формує експеримент та контрольний експеримент. Кожен із цих етапів мав свої цілі.

Констатуючий етап: вивчення психологопедагогічної літератури на тему дослідження, підбір діагностичних методик, проведення первинної діагностики щодо визначення рівня агресивної поведінки молодших школярів.

Формуючий етап: підбір психолого-педагогічної програми з корекції агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку та її реалізація.

Контрольний етап: проведення повторної діагностики щодо визначення рівня агресивної поведінки молодших школярів, аналіз результатів та ефективності корекційної програми.

Для проведення дослідження нами було підбрано такі методики:

Проективна методика М. З. Дукарович «Неіснуюча тварина», призначена для виявлення особистісних рис, несвідомих особистісних конфліктів, установок, потягів та потреб. Цей тест є орієнтовним і зазвичай його використовують, поєднуючи з іншими методами як батарейний інструмент дослідження (Додаток А).

Графічна методика М. А. Панфілової «Кактус».

Метою якої є виявлення стану емоційної сфери дитини, виявлення наявності агресії, її спрямованості та інтенсивності. Найбільший акцент у методиці робиться вивчення агресії та її проявів, і навіть тривожності, як засоби захисту (Додаток Б).

Анкета для батьків Г. П. Лаврентьевої і Т. М. Титаренко як метод експертної оцінки, що дозволяє оцінити поведінку випробуваного в різних умовах і визначити рівень ворожої поведінки більш точно.

Експертами можуть бути люди, які взаємодіють з дитиною, тісно з нею спілкуються і мають можливість спостерігати її поведінку у різних ситуаціях. У нашому дослідженні як експерти виступають батьки піддослідних (Додаток В).

Експертну оцінку давали батьки піддослідних шляхом відповіді на питання анкети, яка була розроблена Г. П. Лаврентьевої та Т. М. Титаренко.

Дослідження проводилося на основі миколаївської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 26 в місті Миколаїв . В експерименті брали участь 18 дітей 2 «А» класу, вік яких становить 8-9 років, з них: 8 хлопчиків та 10 дівчаток.

Усі діти виховувалися у різних за категорією сім'ях: повною, неповною, благополучною, неблагополучною.

Перед початком дослідження проведено батьківські збори, де було розказано про сутність та мету експерименту, після чого отримано дозвіл на проведення психологічної роботи з дітьми.

У таблиці 2.1 представлені дані про дітей, що беруть участь у дослідженні. Імена та прізвища дітей були зашифровані.

Таблиця 2.1

Дані про дітей, які брали участь у дослідженні

№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Вік	Стать	№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Вік	Стать
1	А. Я.	8	ж	14	О. А	8	ж
2	А. С.	8	ж	15	О. И.	8	м
3	Б. В.	8	м	16	П. О.	8	м
4	В. К.	9	ж	17	П. Д.	9	м
5	В. М.	8	м	18	Р. Б.	9	ж
6	В. Т.	8	м				
7	Е. П.	8	ж				
8	И. С.	8	ж				
9	И. П.	8	ж				
10	К. М.	9	м				
11	К. О.	9	ж				
12	Н. А.	8	м				
13	Н. П.	8	ж				

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження особливостей агресивної поведінки молодших школярів

Результати діагностики рівня агресивної поведінки учнів молодшого віку за проективною методикою М. З. Дукаревич «Неіснуюча тварина» наочно представлені у таблиці 2.2.

Результати діагностики рівня агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку за методикою М.З. Дукаревич «Неіснуюча тварина»

№ з/п	Значення показника	Прізвище, ім'я дитини																	
		А.Я	А.С.	Б.В.	В.К.	В.М.	В.Т.	Є.П.	І.С.	І.П.	К.М.	К.О.	Н.А.	Н.П.	О.А.	О.І.	П.О.	П.Д.	Р.Б.
1	Висока самооцінка	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
2	Низька самооцінка, невпевненість	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0
3	Тенденція до діяльності	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1
4	Тенденція до роздумів	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1
5	Егоцентризм	1	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	1	0	1	1
6	Зацікавлення інформацією	1	0	1	1	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	1	1	0	1
7	Вербальна агресія	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
8	Страх	1	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0
9	Істероїдно-демонстративні манери поведінки	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0
10	Агресія	1	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	1	1	0	1
11	Демонстративність	1	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	1
12	Чутливість	0	1	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
13	Захист від оточуючих	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
14	Тривога	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0
15	Підозрілість	1	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0
16	Енергійність	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0

17	Захист проти батьків	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0
18	Захист проти глузування	0	1	0	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	
19	Невдоволення собою	1	1	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	
20	Позитивне ставлення до себе	0	1	1	1	1	0	1	0	0	1	0	1	1	0	0	1	0	1
21	Замкненість, прихованість	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0
22	Творчий початок	0	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Агресія	1	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	
24	Ставлення до статі, фіксація на проблемі сексу	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Частота ознак		15	15	10	8	5	2	10	12	5	6	1	5	4	4	2	10	13	0

Представимо отримані дані за результатами методики М. З. Дукаревич «Неіснуюча тварина», у графічному вигляді рисунку 2.1.

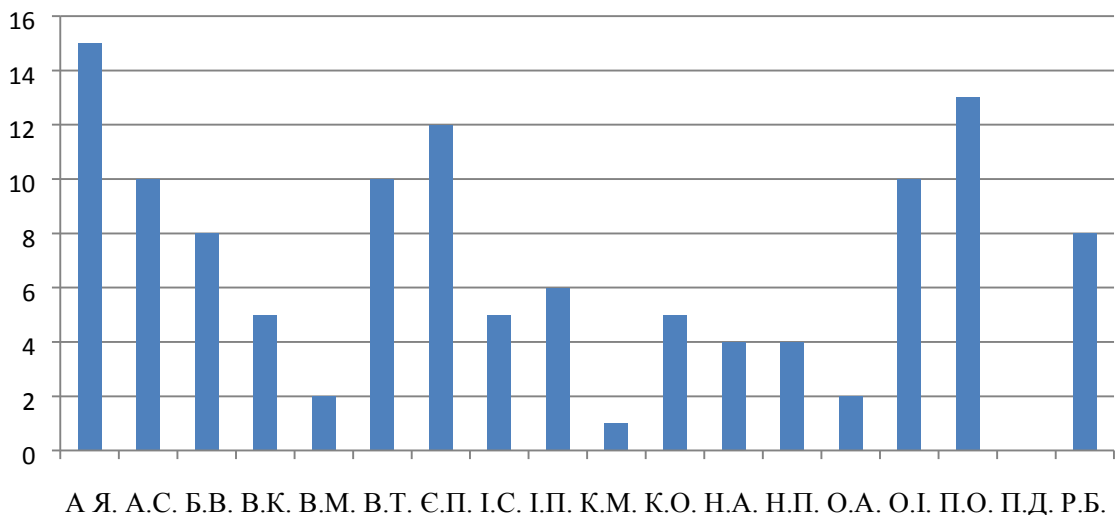

Рис. 2.1. Результати діагностики рівня агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку за методикою М.З. Дукаревич «Неіснуюча тварина»

Розглянемо у таблиці 2.3 і рисунку 2.2 результати первинного виміру за графічної методикою «Кактус» М. А. Панфілової.

Результати діагностики за методикою «Кактус» М.А. Панфілової

№ з/п	Значення показника	Прізвище, ім'я дитини																	
		А.Я.	А.С.	Б.В.	В.К.	В.М.	В.Т.	Є.П.	І.С.	І.П.	К.М.	К.О.	Н.А.	Н.П.	О.А.	О.І.	П.О.	П.Д.	Р.Б.
1	Агресивність	1	1	0	0	1	0	1	1	0	0	1	1	0	1	0	1	1	0
2	Егоцентризм, прагнення лідерства	1	1	1	0	1	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0	1	1	0
3	Невпевненість у собі, залежність	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
4	Відкритість	1	0	1	1	0	1	0	0	1	1	1	0	0	1	0	0	0	0
5	Тривожність	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0
6	Оптимізм	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0
7	Інтровертованість	1	1	1	1	0	0	1	0	0	1	1	0	1	1	0	0	0	1
8	Екстравертованість	0	0	0	0	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0
9	Прагнення домашнього захисту	1	1	1	1	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	1	1
10	Почуття самотності	1	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0
Частота ознак		7	6	6	4	4	4	4	5	4	3	4	4	2	5	2	6	3	2

Представлені результати графічної методики «Кактус» М. А. Панфілової у виді рисунку 2.2

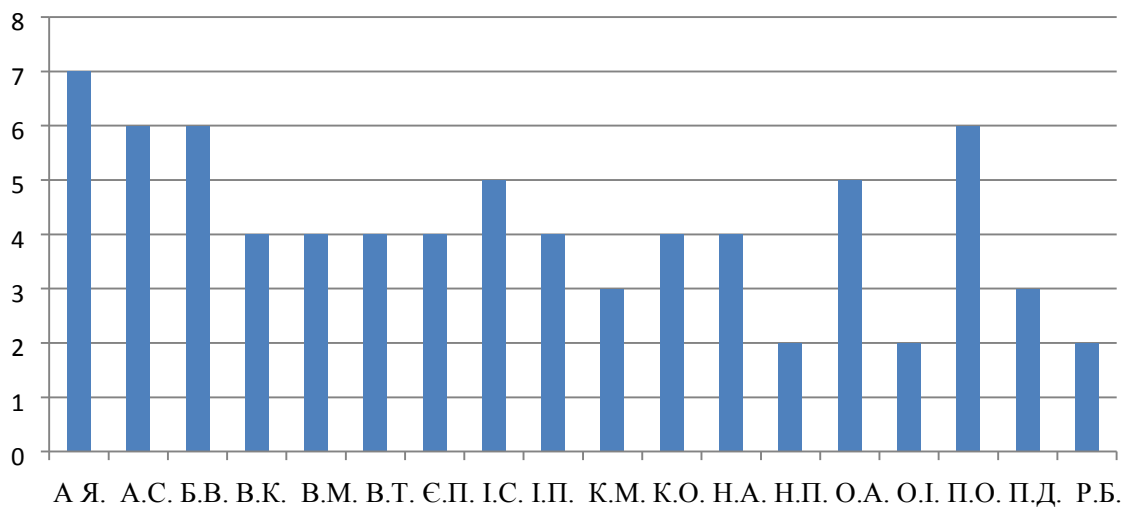

Рис. 2.2. Результати діагностики за графічною методикою «Кактус» М. А. Панфілової

У процесі проведення цих методик жодних труднощів не виникало. Усі діти захоплено розпочинали малювати. Оскільки кольорові олівці та фарби мали усі учасники дослідження, при інтерпретації ми зважали увагу і на колірну гаму малюнка.

Розглянемо у таблиці 2.4 і рисунку 2.3 результати експертної оцінки батьків з анкети Г. П. Лаврентьевої, Т. М. Титаренко.

Таблиця 2.4

Результати експертної оцінки батьків за анкету Г. П. Лаврентьевої та Т. М. Титаренко

№ з/п	Значення показника	Прізвище, ім'я дитини																	
		А.Я.	А.С.	Б.В.	В.К.	В.М.	В.Т.	Є.П.	І.С.	І.П.	К.М.	К.О.	Н.А.	Н.П.	О.А.	О.І.	П.О.	П.Д.	Р.Б.
1	Не може довго працювати, не втомлюючись	3	3	2	0	0	1	1	0	0	0	0	1	2	0	0	3	0	1
2	Йому важко зосередитися на чомусь	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
3	Будь-яке завдання викликає зайве занепокоєння	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
4	Під час виконання завдання дуже напружений, скований	2	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	1	1	2	1	1	0
5	Ніяковіє частіше за інших	0	3	2	0	0	3	0	0	1	1	0	0	0	1	0	2	0	3
6	Часто говорить про напружені ситуації	1	1	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	1	0	2	1	1
7	Як правило, червоніє у незнайомій обстановці	3	2	2	0	0	2	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	1	1

Продовження таблиці 2.4.

8	Скаржитися на страшні сни	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	
9	Руки зазвичай холодні та вологі	3	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1
10	Нерідко буває розлад стільця або запори	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	Сильно потіє, коли хвилюється	3	2	2	0	1	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	1	2
12	Не має гарного апетиту	1	1	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1
13	Спить неспокійно, засинає насилу	2	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1
14	Полохливий, багато що викликає в нього страх	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
15	Зазвичай турбований, легко засмучується	0	0	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
16	Часто не може стримати сльози	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	1	1	1	0	0	1	0	1
17	Погано переносить очікування	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
18	Не любить братися за нову справу	0	1	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1
19	Не впевнений у собі, у своїх силах	0	1	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
20	Боїться стикатися з труднощами	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1
Загальний бал		20	20	16	6	5	10	10	3	3	4	1	3	6	3	6	14	6	19

У процесі проведення анкетування жодних труднощів не виявлено, батьки з бажанням відповідали на всі запитання.

Кожен експерт мав оцінити частоту агресивних проявів у відповідних балах: ніколи – 0 балів, рідко – 1 бал, ситуативно – 2 бали та постійно – 3 бали.

Надалі для кожного випробуваного було виведено середній показник: 1-6 низький рівень агресивної поведінки, 7-14 - середній рівень агресивної поведінки та 15-20 балів - вважається високий рівень агресивної поведінки.

Отримані результати експертної оцінки за анкетною Г. П. Лаврентьєвої, Т. М. Титаренко представлені у рисунку 2.3.

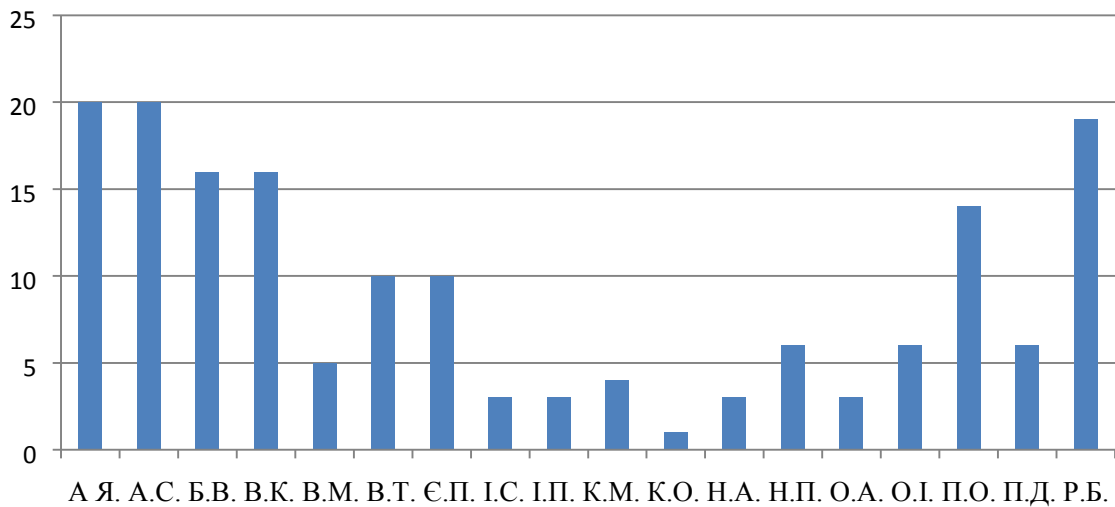

Рис. 2.3 Результати експертної оцінки батьків за анкетною Г. П. Лаврентьєвої, Т. М. Титаренко

У таблиці 2.5 та на рисунку 2.4 представлені зведені результати учнів з різним рівнем агресивності за проективною методикою «Неіснуюча тварина», графічною методикою «Кактус», методом експертної оцінки.

Таблиця 2.5

Зведені результати за проективною методикою «Неіснуюча тварина», графічній методиці «Кактус», експертної оцінки батьків за анкетною Г. П. Лаврентьєвої та Т. М. Титаренко

№ з/п	Випробуваний	Проективна методика "Неіснуюча тварина" М. З. Дукаревич	Графічна методика "Кактус" М. А. Панфілова	Метод експертної оцінки	Зведений результат
1	А.Я.	високий	високий	високий	високий
2	А.С.	високий	середній	високий	високий
3	Б.В.	середній	середній	високий	Вище середнього

4	В.К.	середній	низький	низький	Низький
5	В.М.	високий	високий	низький	високий
6	В.Т.	низький	низький	середній	низький
7	Є.П.	низький	середній	середній	Нижче середнього
8	І.С.	середній	середній	середній	середній
9	І.П.	високий	високий	низький	Вище середнього
10	К.М.	високий	середній	низький	середній
11	К.О.	середній	середній	низький	середній
12	Н.А.	середній	низький	низький	низький
13	Н.П.	низький	низький	низький	низький
14	О.А.	високий	високий	низький	Вище середнього
15	О.І.	середній	низький	низький	середній
16	П.О.	високий	високий	середній	Вище середнього
17	П.Д.	середній	середній	низький	середній
18	Р.Б.	середній	низький	високий	Вище середнього

Наочно узагальнені результати виглядають таким чином, як репрезентовано на рис. 2.4:

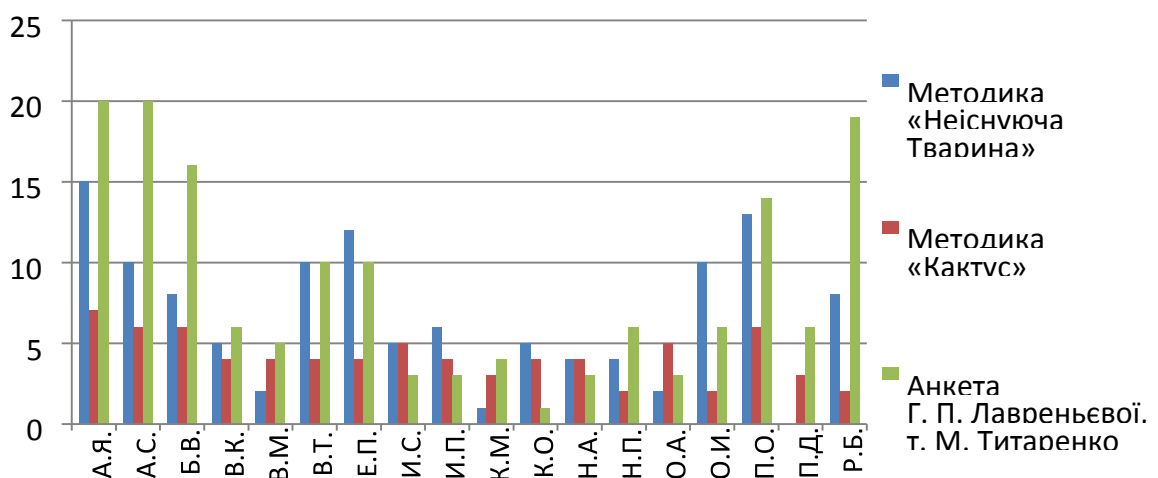

Рис. 2.4. Показники агресивності за проведеними методиками «Неіснуюча тварина», «Кактус» та методу експертної оцінки.

Висновки до другого розділу

Підсумовуючи, можна сказати що у процесі проведення дослідження було виявлено, що випробувані схильні до прояву агресивності у фізичній та вербальній формах. Порівнюючи результати проведених нами методик, можна дійти невтішного висновку у тому, що у піддослідних виявлена висока частота зустрічаємості ознак агресії. Такі показники, як висока самооцінка і впевненість у собі виявлено у трьох піддослідних, які мають малюнок тварини зображений ближче до верхнього краю листа, а низька самооцінка і невпевненість у собі характерна п'яти піддослідним, які мають малюнок розташований ближче до нижній частині листа. Зацікавленість інформацією спостерігається у малюнках 9 піддослідних. Страх характерний трьом дітям, у чиїх малюнках зустрічається промальовування райдужної оболонки очей, так само як і вербальна агресія, про яку свідчить рот із зубами, тоді як агресія відображена на малюнках у шести піддослідних, у чиїх малюнках присутні роги і пазурі. Егоцентризм і прагнення до лідерства притаманні 10 піддослідним, які мають малюнок досить великий і розташований по центру листа. Тривожність простежується у 4, що передбачає штрихування та затемнення малюнка. Почуття самотності помічено на семи малюнках, де кактус зображений дикорослим, не домашнім. Батьки піддослідних дали експертну оцінку шляхом відповіді на питання анкети, де також було помічено високий ступінь зустрічаємості ознак занепокоєння, збентеження, низький рівень зосередження у чомусь, часті розлади.

Таким чином, на основі первинного обстеження з 18 учнів 2 «А» класу миколаївської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 26 було виділено вибірку з 8 дітей з найбільш вираженими ознаками агресивної поведінки. З вибраними дітьми надалі проводитиметься корекційна програма зниження рівня агресивності.

РОЗДІЛ 3

КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Програма психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку

Наступним етапом дослідно-експериментального дослідження був формуючий етап, в ході якого нами були визначені наступні завдання:

1. На основі проведеної первинної діагностики та виявлених особливостей дітей, підібрати систему занять, спрямованих на корекцію агресивної поведінки учнів молодших класів.
2. Впровадити у психолого-педагогічну практику підбрану систему занять.

На основі проведеної діагностики та виявлених особливостей дітей, нами в ході формуючого етапу дослідно-експериментальної роботи було підбрано систему занять, спрямовану на корекцію агресивної поведінки молодших класів.

В основу психолого-педагогічної корекційної роботи лягла створена нами програма корекції агресивної поведінки молодших школярів під назвою «Заспокій вулкан».

Пояснювальна записка.

Корекційна програма з даної тематики актуальна в наші дні, тому що зараз кількість агресивних дітей збільшується, порушення поведінки розглядаються як стійкі дії або вчинки, що повторюються, що включають головним чином агресивність деструктивної або асоціальної спрямованості.

Основна мета роботи: подолання агресивної поведінки, виявлення позитивного впливу методів корекції на поведінку молодшого школяра, формування стійких поведінкових реакцій, що забезпечують емоційну адекватність у контактах із навколишнім світом.

Основним принципом роботи з молодшими школярами є соціалізація агресії, тобто навчання дитини контролю своїх дій. Найбільш ефективним та провідним методом у корекції порушень поведінки у дітей являє собою поведінкова терапія. Дана техніка засновується на теорії навчання та має тенденції для деяких положень теорії розвитку та соціальної психології.

Завдання:

- 1) зниження рівня агресивності молодших школярів;
- 2) навчання способів регуляції емоційної поведінки;
- 3) навчання аналізу свого внутрішнього стану;
- 4) навчання мовним засобам спілкування, вмінню конструктивного спілкування та виходу з конфліктних ситуацій.

У роботі з батьками:

- сприяти підвищенню компетенції батьків на цю тему через проведення консультацій, батьківських зборів, бесід.
- залучати батьків до виховного процесу як активних його учасників.

Їм було запропоновано консультації «Агресія у молодших школярів», «Арт – терапія як засіб зняття дитячої агресії».

Предмет корекційної роботи: Корекція агресивної поведінки учнів молодшого віку.

Об'єкт корекційної роботи: учні молодших класів

Очікуваний результат: Заняття з елементами арт-терапії, ігротерапії, пісочної терапії, психогімнастики мають на увазі знизити рівень агресивності.

Програма призначена для групової та індивідуальної роботи з учнями молодших класів (6-10 років) і включає 10 групових занять. Тривалість занять, що рекомендується, 30-40 хвилин 3 рази на тиждень. Містить ряд ігор та вправ для розрядки ослаблення негативних емоцій; методи саморегуляції і спаду психоемоційної напруги у молодших школярів. Заняття проводяться в кімнаті, де містяться іграшки, облаштоване місце для малювання та достатньо місця для пересування. Усі учасники групи забезпечуються роздатковим матеріалом.

Саме заняття проводяться за круглим столом або у вільному просторі залежно від вправи.

Обладнання: Стіл круглої форми, м'який м'яч, засіб для аудіо програвання (телефон, ноутбук), записи потрібних звуків або музики, методичні матеріали для ігор та вправ (картинки, фотографії, малюнки, схеми та ін.), м'які іграшки –манекени для рольових ігор, реквізит для ігор, папір (має бути різних форматів), фломастери, олівці, фарби, воскова та пастельна крейда, пластилін), повітряні кульки червоного та зеленого кольору.

Критерії відбору до корекційної групи:

Набір групи здійснюється з урахуванням результатів діагностичного дослідження, метою якого є виявлення рівня агресивності, запиту педагога. З метою виявлення агресивних дітей, використовувалися такі методи та методики: проєктивна методика «Неіснуюча тварина» (М. З. Дукаревич), графічна методика «Кактус» (М. А. Панфілова), метод експертної оцінки (анкета для батьків Г. П. Лаврентьєвої, Т. М. Тітаренко).

Напрями та етапи реалізації програми:

Корекційна робота з агресивними учнями включає 4 блоки, відображених у завданнях курсу.

Перший блок. Навчання агресивних школярів способам демонстрацій гніву у дозволеній формі.

Завдання:

1. Навчити дітей вербалізувати свої думки та почуттів;
2. Зменшити емоційну напругу;
3. Створити гарний емоційний настрій та атмосферу прийняття кожного;
4. Сформувати здібності вміти висловлювати власний емоційний стан.

Другий блок. Навчання дітей прийомів саморегуляції, вмінню володіти собою у різних ситуаціях.

Завдання:

1. Тренувати психомоторні функції;
2. Вчити навичкам релаксації;

3. Вчити навички самоконтролю;
4. Зменшити емоційну напругу;
5. Створення позитивної емоційної атмосфери;
6. Виховувати самосвідомість.

Третій блок. Відпрацювання навичок спілкування у ймовірних конфліктних ситуаціях.

Завдання:

1. Виховувати нові форми поведінки;
2. Навчити самостійно приймати правильні рішення;
3. Опановувати розпізнавання емоцій за зовнішніми сигналами;
4. Продукувати адекватні форми поведінки;
5. Докладати зусиль над виразністю рухів.

Четвертий блок. Формування та розвиток позитивних якостей особистості дітей.

Завдання:

1. Породжувати схвалені у суспільстві духовні уявлення;
2. Виховувати усвідомлення власної поведінки;
3. Опановувати регулювання поведінки у колективі та відповідати прийнятим там нормам і правилам;
4. Формувати адекватні форми поведінки;
5. Породжувати у дітей якості такі, як емпатія, довіра до людей, співчуття, співпереживання.

Очікувані результати:

Програма дозволяє школярам знизити рівень агресивності, засвоювати групові правила поведінки, створює безпечний простір спілкування, розширює продуктивність поведінкових реакцій.

Опис методів та технік роботи:

Корекційний етап проводиться у формі групових занять з використанням ігротерапії, психогімнастики, ізотерапії, музикотерапії, арт-терапії, казкотерапії, спрямованих на відпрацювання навичок спілкування, навчання

агресивних учнів управління своїм гнівом, а також способам здатними виразити гнів у прийнятній формі.

Опис структури заняття:

Кожне заняття складається з трьох частин:

- 1) Розминка/ ритуал привітання. тут психолог вітає дітей. Розповідає, що їм сьогодні належить зробити. Запитує про настрої, самопочуття, налаштовує на продуктивний результат.
- 2) Основна частина. На цьому етапі використовуються бесіди, ігри та вправи, які забезпечують зниження рівня агресивних проявів.
- 3) Заключна частина. Підбиття підсумків кожного заняття. Ритуал прощання. Домашнє завдання.

Протягом усього періоду реалізації програми проводяться консультації для батьків.

Критерії оцінки ефективності програми.

Після закінчення програми корекційних занять проводиться повторна діагностика для визначення рівня агресивності молодших школярів з використанням тих самих методик: проективної методики «Неіснуюча тварина» (М. З. Дукаревич), графічна методика «Кактус» (М. А. Панфілова), метод експертної оцінки (анкета для батьків Г. П. Лаврентьєвої, Т. М. Тітаренко).

Оскільки заняття передбачає роботу з учнями молодшої школи, необхідно безперервно стежити за тим, аби учасники заняття включалися в роботу, не відволікалися, не втомлювалися. Таким чином кожне заняття необхідно включати процедуру (релаксація), що сприяє саморегуляції дитини, а саме:

- вправи на релаксацію м'яз (знижують рівень збудження, знімають зайву напругу);
- дихальна гімнастика (діє як заспокійливе, на нервову систему);
- мімічна гімнастика (спрямована зняти суцільну напругу, відіграє значну роль у формуванні експресивної мови дітей);

– рухові вправи, які включають поперемінне або одночасне здійснення рухів кожною рукою під будь-який текст (сприяє міжпівкульній взаємодії).

У процесі заняття діти сидять у колі – на стільцях або підлозі. Коло – насамперед виражає можливість відкритого спілкування між учасниками. Форма кола формує у дитини відчуття цілісності, досконалості, надає гармонію у відносинах дітей, дозволяє їм відчувати особливу єдність, полегшує взаємодію та взаєморозуміння. Оскільки емоції заразливі, колективне співпереживання посилює їх і дозволяє отримати яскравіший досвід проживання емоційних ситуацій.

Тематичний план занять:

Заняття 1.

«Знайомство»

Мета: укладання «угоди», аналізування очікувань від групи, вербальне та невербальне знайомство.

Підготовчий етап

Психолог має розповісти дітям про мету майбутніх занять, їх специфіку та рекомендує прийняти фіксовані правила поведінки на заняттях. Кожні правила мають обговорюватися.

1. Невимушена участь: не має бажання говорити, виконувати завдання – не обов'язково це робити, але повідоми групу за допомогою умовного забороняючого знаку.
2. Не існує правильної та неправильної відповіді. За правильну відповідь вважається та, що виражає твою думку.
3. Не виносити інформацію за межі групового заняття. Або не обговорювати заняття у позаурочний час.
4. Не обманювати. Краще змовчати.
5. Не дозволяється давати оцінку висловлюванням іншого учасника, якщо він сам цього не попросить.

Після обговорення правил здійснюється загальний вигук, як знак готовності.
Наприклад: «Ми вже готові!»

На кожне заняття учні приносять індивідуальний зошит, у якому проводяться індивідуальні вправи і під час кожного заняття на початку і наприкінці тренінгу методика «Градусник».

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Інструкція: перед вами зображений медичний градусник, де зображено декілька шкал, відповідних емоційному стану. Поділ на шкалах це рівень вашого стану. Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Методика «Скринька для крику»

На початку заняття кожна дитина за бажанням може підійти до «скриньки для криків» і як голосніше прокричати всередину. Таким чином, дитина «позбавляється» свого крику на час занять. Після заняття, дітлахи можуть забрати свій крик назад.

Основна частина

Вправа 1. «Знайомство з групою»

Мета: зблизити учасників групових занять.

Діти мають бути у колі, та кожен по колу репрезентує себе і каже, що йому подобається і що він не любить, наступний на черзі учасник має спочатку повторити все що зазначав попередній учасник, а потім уявляє представляє себе.

Вправа 2. «Табличка з іменем»

Мета: знайомство, отримання первинної інформації про кожного.

Кожна дитина має написати на табличці своє власне ім'я і намалювати свій символ або емблему.

«Яке значення має ваше ім'я?». Учасникам групи пропонується назвати своє повне ім'я та розповісти будь що про своє ім'я. Наприклад, відповісти на такі запитання:

- Чи до вподоби мені моє ім'я?
- Знаю я, хто для мене його вибрав?
- Що означає моє ім'я?
- Які з моїх знайомих носить те саме ім'я?

Кожен учасник сам вирішує, що розповісти та як прокоментувати свою розповідь.

Вправа 3. «Упевнений – нахабний – боязкий».

Психолог-ведучий пропонує прихопити одну з трьох карток. На яких написано: на одній – «впевнений», на іншій – «нахабний», на третій – «боязкий». Інші учасники не мають бачити, яку картку взяв учень. Задача учасника відтворити поведінку, характер вказаної людини. Інші ж учні повинні вгадати, котру поведінку показує учасник.

В кінці відповісти на питання: Яку поведінку було легше вгадати? Чому? Чи легко розрізнити впевнену поведінку від зухвалої? Яка між ними різниця?

«Рефлексія». Ритуал прощання.

Учні по черзі визначають свій настрій, діляться своїми думками та почуттями про заняття яке було проведене.

Усі беруться за руки. «А тепер подаруйте посмішку один одному найдобрішу яку тільки маєте – і давайте обіймемося всі разом». Діти кажуть один одному: «До побачення!»

Заняття 2.

Давайте жити дружно!

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Методика «Скринька для крику»

На початку заняття кожна дитина за бажанням може підійти до «скриньки для криків» і як голосніше прокричати всередину. Таким чином, дитина «позбавляється» свого крику на час занять. Після заняття, дітлахи можуть забрати свій крик назад.

Ритуал привітання.

Мета: зняття емоційного напруження, налаштувати на спільну роботу.

Інструкція: Зараз ми будемо з вами вітатися, передаючи по колу свічку. Спершу давайте подивимося на неї. Бачите, як коливається полум'я свічки, яке воно гарне. Коли ви її передаватимете з рук в руки, відчуйте яке тепло відходить від свічки. Трохи тепла візьміть і собі, поверніться до сусіда, що сидить праворуч вас, та, усміхніться продовжуючи дивитися на нього та скажіть щось приємно, наприклад: «Мілано, я рада бачити тебе!».

Слова психолога на тему «Вчиняй зі своїм оточенням так, як хотів би, аби чинили з тобою».

Основна частина

Вправа 1. «Чарівна кулька»

Мета: розвиток у дітей здібності розслаблення м'язів.

Інструкція. Давайте зараз уявімо, якби повітряна кулька знаходилась у нас в животі, і ми маємо надуті її. Покладіть руку на ваш животик. Повітряна куля зараз без повітря. Наше завдання його наповнити. Надуйте ваш живіт, ніби він велика повітряна кулька. Відчуйте рукою, як він росте. А зараз видихнемо і здуваємо ваш живіт. Чудово! Повторимо ще декілька разів.

Вдих-видих, вдих-видих. Ви молодці.

Вправа 2. Методика «Їжачок»

Мета: Ця методика спрямована на вивчення агресії молодших школярів через отримання зворотного зв'язку шляхом занурення у казку

Інструкція: Діти, я прагну розповісти вам одну дуже цікаву історію, що сталася у одному казковому лісі. Цю історію мені розповів малесенький їжачок, а також він дуже просив розповісти історію всім охочим. Отже – почнемо!
(Додаток Г)

Вправа 3. «Хороша тваринка»

Мета: розвиток почуття єдності.

Інструкція. Учасники роблять коло та беруться за руки. Ми є – одна велика, хороша тваринка. Послухаймо, як вона дихає. А зараз подихаємо разом. Вдих – всі роблять крок вперед. На видих мають зробити крок назад. Тепер наша тварина дихає дуже рівно і спокійно. А тепер зобразимо та послухаємо, як б'ється її велике серце. Стук і ми робимо крок уперед, стук – крок назад і так далі.

Вправа 4. «Зморшки»

Мета: зняття напруги.

Інструкція. Декілька разів вдихніть та видихніть. Вдих та видих, вдих і знову видих. Та востаннє вдих, видих. Супер. А тепер подаруйте широку усмішку своєму сусідові праворуч, а тепер – сусіду ліворуч. Зморщите ваш лоб – ніби ви дивуєтеся, насупіть ваші брови – ніби ви розсердилися, зморщите ніс – ніби вам щось не сподобалось. А тепер розслабте м'язи вашого обличчя, зробіть обличчя спокійним. Підніміть до гори плечі та опустіть їх. Вдих та видих, вдих і знову видих. Та востаннє вдих, видих. Ви неймовірні!

«Рефлексія». Ритуал прощання.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Ритуал прощання.

Інструкція. Наше заняття закінчується. Я вам усім дякую. З вами було дуже приємно працювати. А зараз я запалюю свічку, і всі ми передаватимемо її з рук в руки і говоритимемо «дякую» за спільну роботу.

Заняття 3.

«Розсерджені кульки»

Мета: указати на різноманіття безпечних способів вираження агресії.

Завдання: просвітити дитину у розумінні, у який спосіб у людині накопичується агресія та гнів та як потім, коли вона виривається назовні, може скривджувати оточуючих, та й саму людину;

Матеріали: надувні кульки різних кольорів за кількістю учасників; плакат «Способи вираження агресії».

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Інструкція: перед вами зображений медичний градусник, де зображено декілька шкал, відповідних емоційному стану. Поділ на шкалах це рівень вашого стану. Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Методика «Скринька для крику»

На початку заняття кожна дитина за бажанням може підійти до «скриньки для криків» і як голосніше прокричати всередину. Таким чином, дитина «позбавляється» свого крику на час занять. Після заняття, дітлахи можуть забрати свій крик назад.

Ритуал привітання.

Всі учасники групи мають привітатися одне з одним.

Вправа 1. «Подаруй посмішку»

Мета: створити атмосферу єдності, підвищити позитивний настрій, розвинути вміння виражати власний емоційний стан.

Діти роблять коло та беруться за руки. І кожен по колу має подарувати посмішку своєму сусіду ліворуч та праворуч, дивлячи один одному в очі.

Основна частина

Діти, давайте згадаємо, що є причиною бійки? Ви маєте рацію, діти. Бійки є наслідком агресії людини.

Давайте заглянемо у словник.

Відеопрезентація: Агресія - це фізична чи вербальна (словесна) поведінка, спрямована на заподіяння шкоди іншим.

Давайте подумаємо, чим відрізняється самотійно, агресивний стан та агресивна дія?

Агресивний стан супроводжується емоційним станом гніву, ворожості, ненависті тощо.

Агресивна дія виявляється у безпосередньому агресивному акті спричинення кривди іншій людині: образах, знущаннях, бійках, побиттях.

Вправа 2. «Червона кулька»

А тепер надуйте кульки червоного кольору та зав'яжіть їх.

Візуалізуйте, ніби кулька яку ви надули - це людина, а повітря, яке знаходиться в ній - почуття роздратування та гніву.

А тепер дайте відповіді на такі питання: чи може повітря входити та виходити з неї на даний момент? Що може статися, коли почуття гніву та роздратування переповнять кульку-людину? Чи знатна людина, що відчуває невдоволення та гнів, залишитися спокійною?

А тепер я попрошу вас стрибнути на свою кульку так, аби вона луснула. Що трапилося з кулькою? Як ви вважаєте такий спосіб вираження гніву може бути нешкідливим? Чому? Які були відчуття, коли луснула кулька? (Якщо хто небудь із дітей злякався, необхідно обговорити з ними, що може означати цей страх.

Якщо вважати що кулька це людина, то виходить що кулька яка вибухає, означає який - небудь агресивний вчинок, наприклад напад на іншу людину.

На вашу думку можна вважати цей спосіб вираження гніву безпечним?

Вправа 3. «Зелена кулька»

А тепер ми з вами надуємо чергову кульку, однак тепер не будемо її зав'язувати. Намагайтесь втримати кульку міцно і не давайте повітря виходити з неї.

Ви пам'ятаєте, якщо кулька - це людина, то повітря яке знаходиться всередині - почуття гніву та роздратування.

Тепер давайте випустимо з кульки трохи повітря, а потім знову міцно затисніть її. Чи помітили ви, що кулька зменшилася в розмірах? А можливо кулька

вибухнула, коли ви випустили з неї повітря? На вашу думку такий спосіб вираження гніву вважається безпечнішим? Чи залишилася повітряна куля неушкодженою? Можливо вона налякала когось?

Я можу з впевненістю сказати що, коли ми виражаємо власний гнів, тримаючи його під контролем, він не може нікому заподіяти шкоди.

Вправа 4. «Зганяємо агресію»

Мета: навчити прийнятним у суспільстві способам виражати гнів.

Наша дошка розділена на дві частини. На першій половині дошки ви бачите червоний напис, а червоний колір – колір небезпеки, і на цю половину дошки ви прикріплюватимете вибрані вами таблички з небезпечними способами вираження агресії. Це ті дії, які виконувати небезпечно, які не зможуть зняти з людини агресію, що накопичилася в ній. А на 2-й половині дошки ви бачите зелений, дозволяючий напис. Сюди ви прикріплюватимете таблички, де написані різні вправи, які ви можете здійснювати, аби зняти агресивний стан, та почуття гніву зменшилося. А тепер беріть зі столу таблички, читайте їх та прикріплюйте на дошку з потрібного боку. (Діти читають таблички із забороняючими та дозвільними діями та прикріплюють їх на дошку).

Давайте трохи випустимо з вами повітря з кульки та виконуємо перераховані вправи.

«Рефлексія». Ритуал прощання.

Діти, гнів, роздратування, невдоволення, якщо ці почуття безпечно висловлювати, вони можуть «вийти» з нас, як повітря з надуті кульки.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Ритуал прощання.

Ось ми сьогодні й попрактикувалися справлятися із власною агресією, роздратуванням і гнівом і, напевно, за найменшої дратівливості згадуватимемо ці вправи і звертатимемося до них у важкі хвилини життя.

А тепер, коли ми навчилися справлятися з агресією та гнівом, я хочу вам запропонувати брати участь у зовсім невеликій церемонії, яка може допомогти вам висловити дружність як почуття та подяку кожному.

Гра: Давайте все встанемо в коло. Один із вас має стати в центр кола, а інший наближається до нього, і називає якусь якість характеру, що притаманні цьому учневі. У відповідь він каже: «Ти молодець, бо ти...», обоє мають залишитися у центрі, тримаючи за руки свого партнера.

Згодом підходить наступний учасник і дякує тому, що останнім став до кола. Отже, виходить що група яка знаходиться у центрі кола безупинно збільшується у розмірі. Усі тримаються за руки. Як тільки до вашої групи приєднується остання дитина, вона бере за руку першого чи останнього учасника аби замкнути коло та завершіть церемонію, тричі потиснувши один одному руки.

Заняття 4.

Емоції у власному тілі.

Мета: навчити різноманітним безпечним способам вираження агресії.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Інструкція: перед вами зображений медичний градусник, де зображено декілька шкал, відповідних емоційному стану. Поділ на шкалах це рівень вашого стану. Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Методика «Скринька для крику»

На початку заняття кожна дитина за бажанням може підійти до «скриньки для криків» і як голосніше прокричати всередину. Таким чином, дитина «позбавляється» свого крику на час занять. Після заняття, дітлахи можуть забрати свій крик назад.

Ритуал привітання. «Відлуння»

Мета: налаштувати дітей на спілкування з кожним, надати кожному змогу відчувати у центрі уваги саме себе.

Інструкція. Той, що сидить праворуч вас, має називати ім'я та проплескати його в долонях, ось так це має виглядати: « Данило, Данило », а ми дружньою командою, як відлуння, повторимо за ним. Потім своє ім'я проплескує сусідка праворуч Діана, а ми повторюємо знову. У такий спосіб, кожен по черзі назве та проплескає своє ім'я.

Основна частина

Вправа 1. «Колір мого настрою»

Інструкція. Учасники послідовно називають колір, що асоціюється у них із настроєм у цей момент. Ведучий кладе в центр кола аркуші, на яких написані слова «радість», «сум», «злість», «страх», «цікавість», і запитує учасників, що спільного у всіх цих понять.

Далі дітям пропонується спробувати дати визначення поняття «емоція».

Емоції – це певне ставлення до якогось об'єкта чи події, яка викликана тим, наскільки вона для нас сприятлива. Емоції інших можна розпізнати з їхньої поведінки, яке, своєю чергою, визначається настроєм і самопочуттям.

Вправа 2. «Гнів, сварка»

Мета: навчити розрізняти емоцію гніву через візуальне сприйняття.

Інструкція. Подивіться на особу, зображену на картці. Яке почуття відчуває людина? Подивіться вираз його обличчя. Який вигляд має його рот? Брови? Який у нього вираз очей? На що схоже це почуття?

Відповіді дітей.

Так, це агресивність. Хто знає, що таке агресивність? Що таке сварка? Як виникає сварка, із чого вона починається? Чи був у вашому житті хоч би один випадок, коли сваритися ви починали самі? Що ви при цьому зробили? Що вам подобається у сварці? Ви ж сваритеся кілька разів на день, значить у сварці є для вас щось приємне. Що вам не подобається у сварках? Якщо б сварка мала колір, то якого кольору вона була? Яка сварка на смак?

Вправа 3. «Притча про зміну»

Жила на світі дуже отруйна змія, яку всі боялися і не наближалися до неї через її отруту. Ніхто не спілкувався зі змією, тому була дуже самотня. Вирішила змія позбутися отрути і скинула її в ущелину. Побачив це орел і розповів усім звірам. Ті осміяли змію та закидали камінням.

Аналіз притчі. Які висновки ви можете зробити із притчі? Навіщо потрібна людині агресія? В яких випадках? Внаслідок обговорення наблизити дітей до висновку, що агресія потрібна для самозахисту.

Вправа 4. «Виставка»

Мета: навчити дитину висловлювати гнів адекватним способом.

Інструкція. Сядьте зручно, розслабтеся, заплющити очі, зробіть глибокий вдих 3-4 рази. Пофантазуйте, що ви потрапили на маленьку виставку. На ній ви бачите фотографії людей, які викликають у вас злість, які вас образили або вчинили з вами несправедливо. Намагайтеся обрати один портрет та згадати ситуацію, де ця людина вас ображала. Згадайте свої почуття та подумки скажіть людині про все, що ви хотіли, або навіть зробіть усе, що хотіли зробити.

Яка була ситуація? Чи було вам важко уявити свої відчуття? Чи трансформувалися ваші почуття?

Вправа 5. «Емоції у власному тілі»

Необхідно для кожного учасника підготувати листок із схематичним зображенням тіла людини та достатньою кількістю олівців жовтого, синього, червоного та чорного кольорів.

Інструкція. Візуалізуйте, що саме зараз ви дуже злитесь на будь кого або будь що. Намагайтеся усім тілом відчувати свою злість. Імовірно, вам легше буде уявити, якщо на згадку прийде недавній випадок, коли ви злилися на когось. Відчуйте, де саме в тілі розташовується ваша злість. Які у вас відчуття? Можливо вона має схожість з вогнем у животі? Або ви відчуваєте свербіння у кулаках? Заштрихуйте ці ділянки на малюнку червоним олівцем. Тепер подумайте, що ви чогось злякалися. Що може вас налякати? Уявили? Де знаходиться ваш страх? З чим він схожий? Заштрихуйте олівцем чорного

кольору це місце на малюнку. Аналогічно запропонуйте учасникам замалювати олівцем синього кольору частини тіла, котрими вони переносять смуток, та жовтим як почуття радості.

В якому місці тіла відчуваєте свою агресивність (страх, сум, радість)? Яке почуття вам було найлегше відчутти та уявити у тілі? А найважче? Чи були у когось із тут присутніх схожі з вами відчуття?

Вправа 6. «Місце спокою»

Учасникам пропонується зручно сісти та заплющити очі.

Інструкція. Уявіть собі якесь місце, яке вам дуже подобається. Це може бути місце, де ви колись були, або уявне місце. Тут ви відчуваєте себе у цілковитому спокої. Уявіть його у всіх деталях. Подивіться довкола. Що ви бачите? Прислухайтеся. Можливо, до вас долинають якісь звуки. Можливо, ви відчуваєте подих вітру. Зараз у вас є небагато часу, щоб побути в цьому місці. Це ваше місце спокою. Тепер ще раз уважно огляньтесь, глибоко вдихніть та розплющте очі.

Одразу після того як вправа була виконана дітям пропонується поділитись враженнями. Важливо звернути увагу до позитивні зміни самопочуття. Охочі можуть розповісти про те, яке місце вони собі уявили. Потім пропонується намалювати своє «місце спокою», бажаючі можуть його показати.

«Рефлексія». Ритуал прощання.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Ритуал прощання.

Наше заняття закінчується. Я вам усім дякую. З вами було дуже втішно працювати. Зараз я запалюю свічку, і всі ми передаватимемо її з рук в руки і говорити «дякую» за спільну роботу.

Заняття 5.

Впоратися з гнівом і образою.

Мета: посилення Его, підвищення рефлексивності, психокорекція дитячих образ.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Інструкція: перед вами зображений медичний градусник, де зображено декілька шкал, відповідних емоційному стану. Поділ на шкалах це рівень вашого стану. Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Методика «Скринька для крику»

На початку заняття кожна дитина за бажанням може підійти до «скриньки для криків» і як голосніше прокричати всередину. Таким чином, дитина «позбавляється» свого крику на час занять. Після заняття, дітлахи можуть забрати свій крик назад.

Ритуал привітання.

Розминка: вправи на довіру, взаємодію та рух.

«Прогулянка казковим лісом (сприяє розрядці агресивних почуттів, гавканням, гарчанням). Учасники перетворюються на агресивних тварин: собак, тигрів, ведмедів.

Основна частина

Вправа 1. «Дзвон»

Мета: переживання тілесних відчуттів: у відносинах довіри, недовіри.

Всі учасники стають навколо щільно один одного, відчуваючи один одного. У центрі кола стає один з учасників. Той, що стоїть у центрі, - «дзвін», заплющує очі і максимально розслабляється; його розгойдують решта учасників, намагаючись не завдати йому болю. Потім «дзвони» змінюються і ними виявляються інші учасники. На закінчення ведеться робота з почуттями, що виникли внаслідок вправи.

Вправа 2. «Будеш! Не буду!»

Психолог пропонує учням розбитися на пари і, взявшись за руки, пограти у наступну гру. Один з учасників різко тягне до себе іншого і наказує: «Будеш!» Другий смикає на себе і каже: «Не буду!» (3 хвилини). Згодом діти змінюють ролі (3 хвилини).

Коротке обговорення: чим відрізняється прохання від вимоги? Хто як себе почував у процесі вправи?

Вправа 3. «Дитяча образа»

Інструкція. Згадайте подію з дитинства, коли ви сильно образились на когось. Згадайте свої переживання та опишіть їх у (конкретній чи абстрактній) манері. Виразіть ставлення до цієї образи нині. Опишіть чи намалюйте це.

Бажаючі сідають на гарячий стілець та розповідають про власні відчуття та переживання. Демонструють малюнки «тоді» та «зараз».

Що для вас означає образа? Як довго можна зберігати образи? Справедливі та несправедливі образи.

Вправа 4. «Скарбничка образ»

Учасникам пропонується у скарбничку намальовану на плакаті прикріпити всі образи, які були пережиті до сьогодні (написати на стікерах), протягом 8-10 хвилин. Після цього проводиться обговорення: що із цим робити.

Психолог розповідає про марність накопичення образ та про відчуття жалості до себе що вважається однією з найгірших звичок. Усі вирішують, що зробити з «скарбничкою». Ведучий пропонує розірвати. Обговорення: що робити із повсякденними образами? Знову таки підкреслюється, що вміння висловити образу важливо власне для себе, але це не являє собою вирішенням проблем, так само як і помста, реванш та інші агресивні форми.

Сприяються та підтримуються пропозиції за типом: записати образу, потім пригати чи рвати образу, подумки відправляючи образу за вітром, спостерігаючи як вона стає зовсім незначною. Обговорення: як у подальшому ставитися до кривдника? Прощення образи.

«Рефлексія». Ритуал прощання.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Ритуал прощання.

Наше заняття закінчується. Я вам усім дякую. Я рада була мати з вами справу. Зараз я запалюю свічку, і всі ми передаватимемо її з рук в руки і говорити «дякую» за спільну роботу.

Заняття 6.

Знімаємо напругу

Цілі: усвідомлення агресивної поведінки та вираження свого ставлення до неї; навчання методів релаксації.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Інструкція: перед вами зображений медичний градусник, де зображено декілька шкал, відповідних емоційному стану. Поділ на шкалах це рівень вашого стану. Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Методика «Скринька для крику»

На початку заняття кожна дитина за бажанням може підійти до «скриньки для криків» і як голосніше прокричати всередину. Таким чином, дитина «позбавляється» свого крику на час занять. Після заняття, дітлахи можуть забрати свій крик назад.

Ритуал привітання.

Розминка: вправи на довіру, взаємодію та рух.

Вправа «Гомеостат». Учасники вишиковуються в шеренгу. За сигналом ведучого можна стрибнути, повернувшись у будь-який бік. Завдання - добитися того щоби вся група дивилася в один бік.

Основна частина:

Вправа 1. «Вулкан»

Мета: усвідомлення своєї агресивності, навчання методів релаксації.

«Усвідомлення гніву через сенсорні канали (на що схожий твоє гнівання? Який гнів на колір, на слух, на дотик, на смак, на запах).

1. Що таке сварка?
2. Як виникає сварка, з чого вона починається?
3. Чи був у вашому житті хоча б один момент, коли сварку почали самі? І що ви при цьому зробили?
4. А що вам подобається у сварці?
5. Що не подобається у сварках? (Коли посваришся, почувашся самотнім, настрій поганий).
6. Якби сварка мала колір, то якого кольору вона була?
7. А яка сварка на смак?
8. А якщо сварку помацати руками, то яка вона?
9. А яка сварка на слух?
10. Потім пропонується Дітям намалювати ситуацію, в якій у них сталася сварка.

Вправа 2. «Хмара гніву»

Мета: навчання методів релаксації.

Попросити сісти чи лягти зручніше. Уявити ситуацію, яка злить, або людину, яка викликає це почуття, і відзначити, в яких частинах тіла при цьому виникає найбільша напруга.

Після того, як усі ділянки тіла будуть визначені, приступити до вправи з м'язового розслаблення. Розслабити м'язи в наступній послідовності:

- руки (кисть, передпліччя, плече); шия; живіт; ноги; голова, в основному лицьова частина (рот, ніс, лоб)
- Учасники зручно сидять чи лежать, потім роблять глибокий вдих;
- на затримці дихання сильно напружують м'язи тієї ділянки тіла, з яким ви працюєте, і уявляєте ту людину, на яку розлютилися;
- на видиху у вигляді хмаринки видихаєте свій гнів (відпускаєте його).

Потім якийсь час відпочиваєте. Вправу з кожною ділянкою тіла слід повторити 1-2 рази.

Вдих, Затримка подиху, Повільний видих (подання власної агресії у вигляді хмаринки) Відпочинок.

Потім переходять до наступної ділянки тіла. Поки що всі не будуть опрацьовані.

Вправа 3. «Морська зірка»

Попросіть дітей заплющити очі та представити місце, де вони люблять відпочивати, де вони добре і безпечно почуваються. Потім нехай вони уявлять, що знаходяться в цьому місці і роблять в цьому місці те, чому відчувають радість і задоволення (1-2 хвилини). Розплющити очі, потягнутися глибоко зітхнути.

«Рефлексія». Ритуал прощання.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Ритуал прощання.

Заняття 7

«Навчися справлятися із гнівом»

Мета: продовжувати вчити учнів розрізняти емоції радості та агресії; усвідомлення ефективних форм спілкування, навчання усунення агресії та м'язової релаксації; познайомити учнів зі способами вираження негативних емоцій та управління ними.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Інструкція: перед вами зображений медичний градусник, де зображено декілька шкал, відповідних емоційному стану. Поділ на шкалах це рівень вашого стану. Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на

шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Методика «Скринька для крику»

На початку заняття кожна дитина за бажанням може підійти до «скриньки для криків» і як голосніше прокричати всередину. Таким чином, дитина «позбавляється» свого крику на час занять. Після заняття, дітлахи можуть забрати свій крик назад.

Ритуал привітання.

Основна частина

Вправа 1. «Давай посваримося!»

Мета: зняття психоемоційної напруги.

Психолог пропонує дитині «сваритися», при цьому обзивати один одного можна лише овочами та фруктами. Потім психолог пропонує «хвалити» один одного, називаючи різними кольорами.

Вправа 2. «Листок гніву»

Мета: зняття психоемоційної напруги.

Можна запропонувати різні способи висловлювати власні негативні емоції: дозволяється комкати, кусати, рвати, штовхати, топтати листок гніву доти, доки учасник не відчує, що почуття сильного обурення зменшилося і тепер він легко впорається з ним. Згодом попросіть дитину остаточно впоратися із власним гнівом, тобто, зібрати всі шматочки «листа гніву» та позбутися їх способом жбурляння у смітник. Здебільшого, у процесі роботи учасники перестають гніватись та гра стає веселою, тому закінчення вправи зазвичай відбувається у гарному настрої.

«Гнівний листок» можна створити самім. Якщо це робитиме дитина сама, то має вийти навіть подвійне опрацювання емоційного стану. Таким чином, запропонуйте дітям пофантазувати, який вигляд має його власний гнів: якого він розміру, форми, на кого або що схожий. А зараз дитина має зобразити вигаданий образ на папері (із дітьми молодшого віку ви маєте відразу приступати до малювання, адже їм складно підібрати до образу потрібні слова,

а це в свою чергу може спричинювати додаткове роздратування). В кінці аби розправитись з гнівом (описано вище) усі способи хороші!

Вправа 3. «Спустити пару»

Цілі: У цій грі ми пропрацюємо гнів та образи, що з'являються у взаємовідносинах між дітьми, та між дітьми і дорослими. Цю гру доречно періодично використовувати аби підтримати психологічний клімат у групі, та щоб у дітей відносини залишалися природними та відкритими, аби у класі чи групі не створювалися клани і угруповання, що сперечаються між собою.

Сядьте, будь ласка, в спільне коло. Я пропоную вам пограти в гру, яка має назву «Спустити пар». Правила у неї такі.

Кожен із вас має змогу сказати будь-кому, що йому заважає чи на що можна сердитися. Тільки ви маєте, звертатися до конкретної людини (Наприклад: «Олена, мені неприємно, коли ти говориш, що всі хлопчики придуркуваті»; або: «Максиме, я дуже серджусь, коли ти мені на зло скидаєш речі з парти»).

Будьте ласкаві, не виправдовуйтесь, коли на вас скаржаться. Уважно вислухайте все те, що вам хочуть сказати. У кожного з вас буду можливість «спустити пару». Коли у когось з вас зовсім нема на що поскаржитися, то ви можете сказати: «У мене нічого не накопало поки та у мене не має потреби «спускати пару».

Як тільки коло «спуску пари» завершиться, діти, які отримали в свою сторону скаргу, можуть висловитися, але не звинувачувати іншого.

Тепер подумайте, що саме вам казали. Часом ви маєте змогу змінити те, що суперечить іншим, і деколи ви не маєте змогу або просто не бажаєте нічого змінювати. Можливо ви почули про щось те, що ви в змозі змінити в собі? Якщо щось таке є, то можете сказати так : «Я більше не хочу називати всіх хлопців образливими словами. Я більше не скидатиму речі з твоєї парти».

«Рефлексія». Ритуал прощання.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Ритуал прощання.

Заняття 8.

Маленький агресор

Мета: продовжувати вчити дітей розрізняти емоції радості та агресії, познайомити зі способами вираження негативних емоцій та управління ними.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Інструкція: перед вами зображений медичний градусник, де зображено декілька шкал, відповідних емоційному стану. Поділ на шкалах це рівень вашого стану. Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Методика «Скринька для крику»

На початку заняття кожна дитина за бажанням може підійти до «скриньки для криків» і як голосніше прокричати всередину. Таким чином, дитина «позбавляється» свого крику на час занять. Після заняття, дітлахи можуть забрати свій крик назад.

Ритуал привітання.

Вправа «Подаруй посмішку»

Мета: створити атмосферу єдності, підвищити позитивний настрій, розвинути вміння висловити власний емоційний стан.

Діти стають до кола та беруть інших учасників за руки. Кожен по колу має подарувати посмішку своєму сусіду ліворуч та праворуч, дивляться один одному в очі.

Основна частина

Вправа 1. «Маленький привид»

Мета: сформувати вміння виплескувати гнів у допустимій формі, що накопичився у агресивної дитини.

Інструкція. Діти, цієї миті ми з вами маємо зіграти роль маленьких та добрих привидів. І якби нам зортілося трохи побалуватись та дещо налякати один одного. По моєму удару в долоні ви будете робити рухи (психолог притискає зігнуті в ліктях руки) та вимовляти моторошним голосом звук «ууу». Коли я тихо плескатиму, ви будете тихенько вимовляти «ууу», якщо я голосно ляскатиму, ви лякатимете голосно. Але ви маєте пам'ятати, що ми – добрі привиди та хочемо зовсім трохи пожартувати.

Розумнички! Пожартували й достатньо. А тепер давайте знову станемо дітьми.

Вправа 2. «Пластичне зображення гніву»

Мета: допомогти дітям навчитися адекватно виражати гнів за допомогою свого тіла (жести, пози та ін.).

Попросити стати дітей у довільну позу і подумати про ту ситуацію, яка викликає у них найбільше почуття гніву.

Попросити зосередитись на своїх відчуттях і відзначити, у яких частинах тіла вони найбільш явні.

Попросити чинити рух у такий спосіб, аби максимально висловити ті почуття, які вони відчувають.

Обговорити з дітьми: чи легко виконувати вправи; у чому вони відчували утруднення; що вони відчували виконуючи вправу; чи змінилося їх стан одразу після виконаної вправи.

Вправа 3. Рецепт «Як можливо зробити дитину агресивною».

Мета: допомогти дітям розібратися в тому, що вони називають «агресивною поведінкою»; розібратися у своїй власній агресивній поведінці та досліджувати чужу агресивну поведінку.

Інструкція. Попросити дітей уявити агресивну людину і простежити подумки, що зазвичай робить агресивна людина, як вона поводить, що говорить. Придумати рецепт, за яким можна створити «агресивну дитину», а також намалювати портрет такої дитини.

- Розповісти свої рецепти та зобразити агресивну дитину (як вона ходить, як дивиться, який у неї голос).

- обговорити з дітьми: що їм подобається в агресивній дитині; що не подобається; щоб вони хотіли змінити в такій дитині.

- Попросити дітей подумати про те, коли та як вони стали виявляти агресію? Як вони можуть викликати агресію стосовно себе? Чи знають вони дітей, які бувають агресивними? Як вони вважають, чому люди бувають агресивними? Чи завжди варто вдаватися до агресії у складній ситуації чи можна іноді вирішити проблему іншим способом? Як поводить себе жертва агресії? Що можна зробити, щоби не бути жертвою?

Вправа 4. Релаксація «Апельсин»

Мета: навчити дитину керувати своїм гнівом; знизити рівень особистої тривожності.

Інструкція. Діти мають лежати на спині, що голова була повернута трохи набік, а руки та ноги злегка розставлені убік. Попросити дітей уявити, що до їхньої правої руки підкотився апельсин, нехай вони його візьмуть у руку і почнуть вичавлювати сік. Рука має стискатися у кулак і дуже напружуватися 8-10 сек.

Розіжміть кулачок, відкотіть апельсин, ручка тепер тепленька, м'яка та відпочиває. Згодом апельсин підкотився вже до лівої руки. Відбувається та сама процедура з лівою рукою. Таку вправу бажано виконувати 2 рази.

«Рефлексія». Ритуал прощання.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Ритуал прощання.

Наше заняття закінчується. Я вам усім дякую. Мені дуже подобається проводити з вами час. А зараз я запалюю свічку, і всі ми передаватимемо її з рук в руки і говорити «дякую» за спільну роботу.

Заняття 9.

Конструктивні способи вирішення конфлікту.

Цілі: закріплення конструктивних методів поведінки.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Інструкція: перед вами зображений медичний градусник, де зображено декілька шкал, відповідних емоційному стану. Поділ на шкалах це рівень вашого стану. Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Методика «Скринька для крику»

На початку заняття кожна дитина за бажанням може підійти до «скриньки для криків» і як голосніше прокричати всередину. Таким чином, дитина «позбавляється» свого крику на час занять. Після заняття, дітлахи можуть забрати свій крик назад.

Ритуал привітання.

Розминка: «Геометричні фігури»

Діти мають вільно переміщуватись приміщенням із заплющеними очима та дзижчати. За плесканням в долоні психолога необхідно стати до кола. При цьому очі відкривати забороняється. Виграною грою, вважається, якщо всі учасники опинилися у колі. На це приділяється кілька спроб (не більше 7). За закінченням гри має повестись обговорення, що наголошує увагу на важливості групових занять: якщо коло не виходить це означає що ніхто з дітей не виконав завдання.

Основна частина

Вправа 1 «Небеса та пекло»

Мета: поведінки у ситуаціях, які провокують появу агресії серед однолітків.

Матеріали: олівці та папір.

Іноді кожен з нас у розмові з кимось має іншу точку зору і хоче довести свою правоту будь-що. Іноді в такій суперечці не видно нічого поганого, проте часом перетворюється на відкриту боротьбу. Ви можете згадати випадок, коли ваша суперечка з кимось ледь не закінчилася справжньою битвою? Можливо, ти був настільки збуджений, що ладен був почати бійку. А може, інший

сперечальник у пориві люті був готовий накинутися на тебе. Можливо ви обидва були готові битися. Але що дозволило вам уникнути рукоприкладства? Напиши, що сталося тоді, і як ти себе відчував. Розкажи, як вам вдалося уникнути бійки. Дай цій історії якусь назву».

Аналіз вправи із програванням. На що ти здатен, аби суперечка не перетворилася на бійку? Що ти робиш, коли хтось хоче в тебе щось відібрати? Що ти робиш, коли хтось ображає тебе словами? Чи бувають випадки, коли ти змушений битися?

Вправа 2. «Пошкодуй іншого»

Виконується по колу. Психолог дає завдання учасникам уявити, що поруч людині, що сидить, погано вона засмучена. Треба проявити до неї співчуття, висловити слова втіхи.

Вправа 3. «Насос та м'яч»

У парах один із учасників – насос, інший – м'яч. М'яч «здутий» (цілком розслаблений, голова опущена, ноги напівзігнуті). У міру надування партнер видає звук «сссс», м'яч розпрямляється, а потім знову «здувається» зі звуком «сссс». Потім учасники змінюються ролями.

«Рефлексія». Ритуал прощання.

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Ритуал прощання.

Наше заняття закінчується. Я вам усім дякую. А зараз я запалюю свічку, і всі ми передаватимемо її з рук в руки і говоритимемо «дякую» за спільну роботу.

Мені пощастило працювати саме з вами. Я дуже задоволена, якщо наші заняття посприяли вам для подолання негативних емоцій, невпевненості агресії, тривожності.

Заняття 10.

Знайди вихід

Мета: формування навичок конструктивної поведінки, зняття внутрішніх затискачів; пошук психічних ресурсів

Методика «Градусник»

Мета: має призначення виявити емоційний стан «тут і тепер»

Інструкція: перед вами зображений медичний градусник, де зображено декілька шкал, відповідних емоційному стану. Поділ на шкалах це рівень вашого стану. Відзначимо на початку і в кінці заняття будь-яким знаком на шкалі градусника «температуру» властивого вам стану в даний момент. (Гнів чи злість)

Методика «Скринька для крику»

На початку заняття кожна дитина за бажанням може підійти до «скриньки для криків» і як голосніше прокричати всередину. Таким чином, дитина «позбавляється» свого крику на час занять. Після заняття, дітлахи можуть забрати свій крик назад.

Основна частина

Ритуал привітання.

Вправа 1. «Щіпки пливуть річкою»

Мета: зняття внутрішніх затискачів, розвиток тактильності та відповідних відчуттів.

Інструкція. Учасники стають у два рядка тримаючи відстань витягнутої руки від один одного – це береги. Один учасник – Тріска. Він повільно пропливає між «берегами», вони м'якими дотиками допомагають «щіпці». Вправу можна повторити із закритими та відкритими очима.

Вправа 2. «Я самий»

Мета: зняття внутрішніх затискачів, розвідни внутрішніх ресурсів.

Інструкція: Кожен по черзі закінчує пропозицію: «Я самий ...».

Вправа 3 «Знайди вихід»

Мета: формування навичок конструктивної поведінки.

Інструкція. Дітям пропонується розібрати кілька ситуацій.

Ситуація: Настя без попиту бере мої олівці.

Варіанти поведінки: штовхнути і відібрати олівці; вдарити та відібрати; відібрати олівці і взяти його олівці на помсту; сказати вчительці; попросити повернути олівці, і якщо не поверне, то сказати вчительці і т.і.

Наслідки: Настя штовхне мене у відповідь. Я її вдарю, вона ударить мене. Ми поб'ємося.

Вправа 4. «Компліменти»

Мета: підвищення рівня згуртованості, зняття внутрішніх затисків.

Інструкція. Діти по колу, передаючи один одному м'яку іграшку, кажуть тому що поруч стоїть: «Мені подобається, що ти добрий», а сусід відповідає: «Так, я добрий, а ще я розумний».

Вправа 5. «Теплий як сонечко, легкий, як подих вітру»

Мета: навчання прийомів саморегуляції, самовладання.

Інструкція. Діти заплющивши очі уявляють: теплий чудовий день, раптом над їхніми головами пропливає сіра хмарка, на яку вони можуть помістити всі свої прикраси та турботи. Яскраво-блакитне небо, легкий вітерець, м'які промені сонця допомагають розслабити м'язи не лише обличчя, а й тіла.

«Рефлексія». Ритуал прощання.

От і добігли до кінця наші з вами заняття. Я маю надію що ви відчуваєте тепер себе набагато впевненіше, маєте змогу власноруч справлятися із власним гнівом і злістю, набули досвіду спілкування, вирішення конфліктів, знімати напругу, а також співпрацювати та взаємодіяти з оточенням. Поділіться, чи вам сподобалася участь у заняттях? Зараз кожен із вас візьме на столі картку та прочитає її голосно. Потрібно закінчити пропозицію, яка буде написана на картці яку ви обрали.

Варіанти:

«Я зацікавився на заняттях ...».

«Я навчився...».

«Більш за все мені сподобалось...».

«Я сподіваюсь, що...».

«Я бажаю усім учасникам ...».

Продовження таблиці 3.6

2	Низька самооцінка, невпевненість	0	1	0	0	0	1	0	0
3	Тенденція до діяльності	0	0	1	1	0	1	0	1
4	Тенденція до роздумів	0	1	1	1	0	1	0	1
5	Егоцентризм	1	0	0	0	1	0	1	0
6	Зацікавлення в інформації	1	0	1	0	1	1	1	1
7	Вербальна агресія	1	0	0	1	0	0	1	0
8	Страх	1	0	0	1	0	1	0	0
9	Істероїдно-демонстративні манери поведінки	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Агресія	0	0	0	0	0	0	0	1
11	Демонстративність	1	0	0	1	0	1	0	1
12	Чутливість	0	1	0	0	1	0	0	0
13	Захист від оточуючих	1	0	0	1	0	0	0	0
14	Тривога	0	0	0	0	1	0	1	0
15	Підозрілість	1	1	0	0	0	1	0	0
16	Енергійність	0	0	0	0	1	0	0	0
17	Захист проти батьків	1	0	0	0	0	0	1	0
18	Захист проти глузування	0	0	0	1	0	0	1	0
19	Невдоволення собою	0	1	0	0	1	0	1	0
20	Позитивне ставлення до себе	0	1	1	0	1	0	1	1
21	Замкненість, прихованість	1	1	0	0	1	0	0	0
22	Творчий початок	0	0	1	0	1	0	0	0
23	Агресія	1	1	1	0	0	0	1	1
24	Ставлення до статі, фіксація на проблемі сексу	1	0	0	0	0	0	1	0
Частота ознак		11	8	6	7	9	7	11	7
Первинні результати за даною методикою		15	10	8	10	12	10	13	8

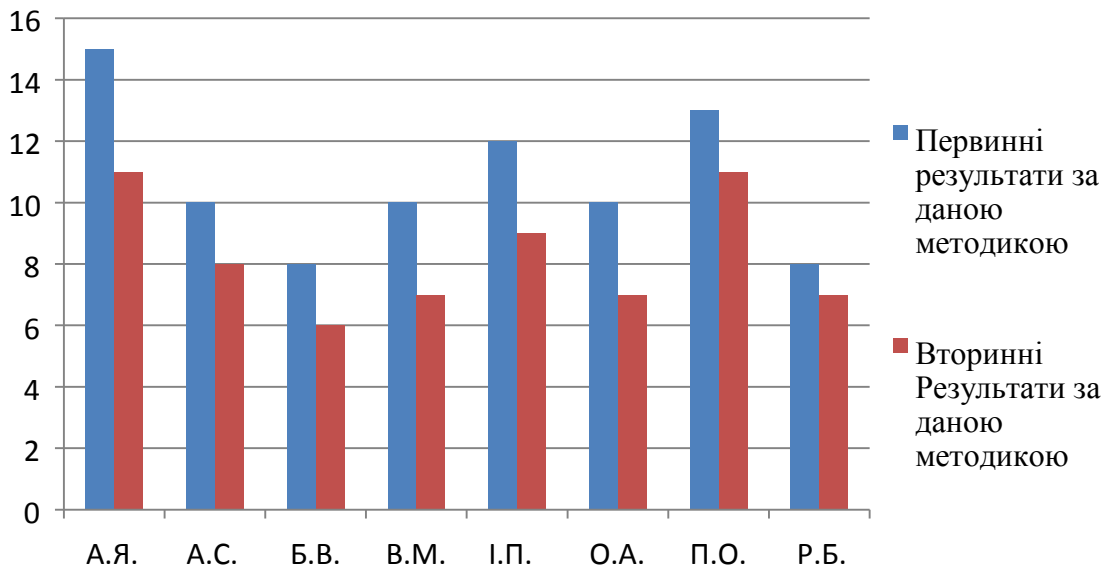

Рис. 3.1. Результати повторної діагностики рівня агресивної поведінки за методикою М. З. Дукаревич «Неіснуюча тварина».

Результати повторної діагностики рівня агресивної поведінки за допомогою графічної методики «Кактус» М. А. Панфілової представлені в таблиці 3.7 та на рисунку 3.6.

Таблиця 3.7

Результати повторної діагностики рівня агресивної поведінки за графічною методикою «Кактус» М. А. Панфілової

№ з/п	Значення показника	Прізвище, ім'я дитини							
		А.Я.	А.С.	Б.В.	В.М.	І.П.	О.А.	П.О.	Р.Б.
1	Агресивність	0	1	0	0	0	0	0	0
2	Егоцентризм, прагнення лідерства	1	1	0	0	1	0	0	0
3	Невпевненість у собі, залежність	0	0	0	0	0	0	1	0
4	Відкритість	1	0	1	1	0	0	0	0
5	Тривожність	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Оптимізм	0	0	1	0	1	0	0	0
7	Інтровертованість	1	1	1	0	1	1	0	1
8	Екстравертованість	0	0	0	1	0	0	1	0
9	Прагнення домашнього захисту	1	1	1	0	0	0	1	1
10	Почуття самотності	1	1	0	1	0	1	1	0
Частота ознак		5	5	4	2	4	2	4	2
Первинні результати за даною методикою		7	6	6	4	4	2	6	2

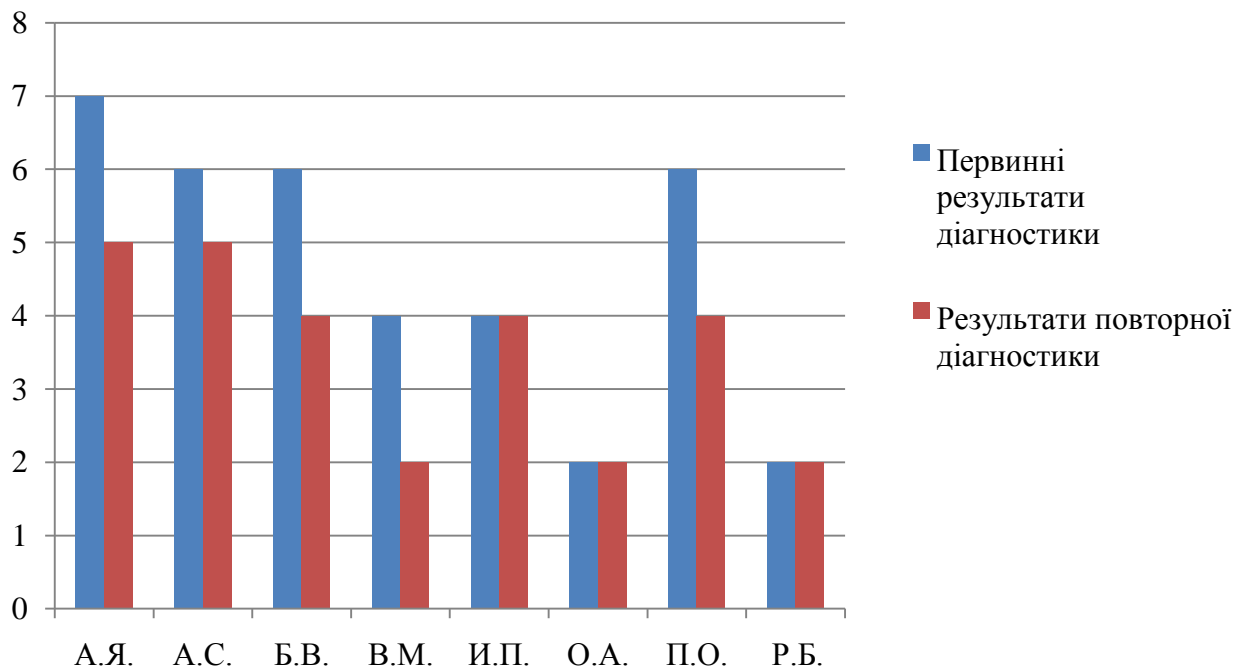

Рис. 3.6. Результати повторної діагностики рівня агресивної поведінки за графічною методикою «Кактус» М. А. Панфілової.

Розглянемо результати вторинної експертної оцінки батьків за анкетною Г. П. Лаврентьєвої та Т. М. Титаренко у таблиці 3.8 та на рисунку 3.7.

Таблиця 3.8

Результати повторної експертної оцінки батьків за анкетною

Г. П. Лаврентьєвої та Т. М. Титаренко

№ з/п	Значення показника	Прізвище, ім'я дитини							
		А.Я.	А.С.	Б.В.	В.М.	И.П.	О.А.	П.О.	Р.Б.
1	Не може довго працювати, не втомлюючись	2	2	1	1	0	0	1	1
2	Йому важко зосередитися на чомусь	1	0	0	0	0	0	0	1
3	Будь-яке завдання викликає зайве занепокоєння	0	1	1	0	1	0	0	0
4	Під час виконання завдання дуже напружений, скований	1	1	0	1	0	1	0	0
5	Соромиться частіше за інших	0	1	1	2	0	0	1	3
6	Часто говорить про напружені ситуації	0	1	0	1	0	0	1	1
7	Як правило, червоніше у незнайомій обстановці	0	2	2	1	0	0	1	1
8	Скаржиться на страшні сни	0	1	0	0	0	0	0	0
9	Руки зазвичай холодні та вологі	3	1	1	0	0	1	0	1
10	Нерідко буває розлад стільця або запори	1	0	0	0	0	0	0	0

11	Сильно потіє, коли хвилюється	3	2	2	0	0	0	0	1
12	Не має гарного апетиту	1	1	1	0	1	1	1	1
13	Спить неспокійно, засинає насилу	2	0	0	0	1	0	0	1
14	Палохливий, багато що викликає в нього страх	0	0	1	0	0	0	0	0
15	Зазвичай турбований, легко засмучується	0	0	1	0	0	0	0	0
16	Часто не може стримати сльози	0	0	1	0	0	0	1	1
17	Погано переносить очікування	0	0	0	0	1	0	1	0
18	Не любить братися за нову справу	0	1	0	0	1	0	1	1
19	Не впевнений у собі, у своїх силах	0	1	0	0	1	0	0	1
20	Боїться стикатися з труднощами	0	1	0	0	1	1	1	1
Загальний бал		15	16	12	5	7	4	9	15
Первинні результати анкети		20	20	16	10	10	6	14	19

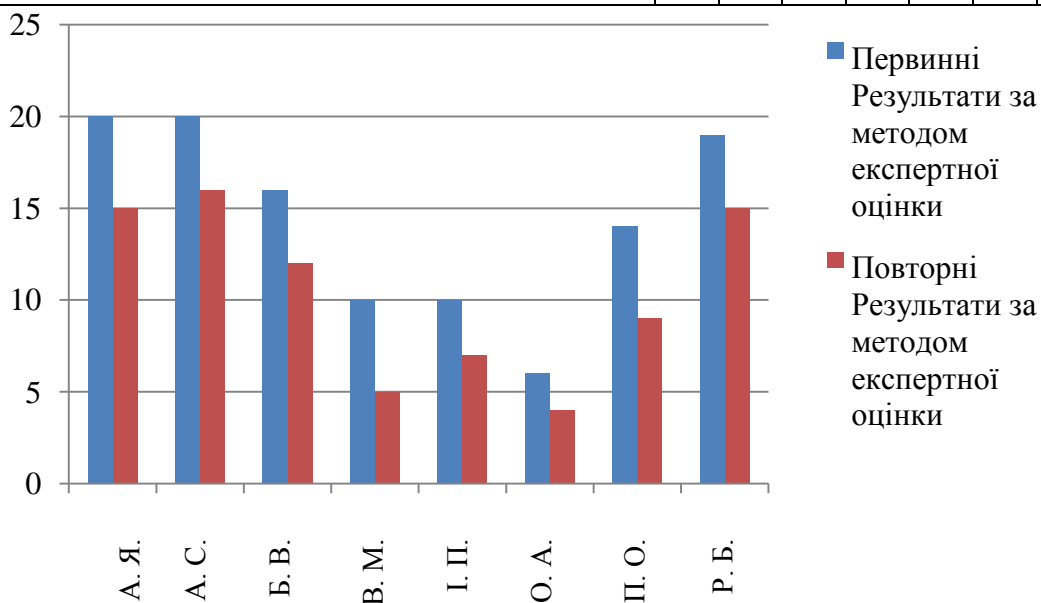

Рис. 3.7. Результати повторної експертної оцінки з анкети Г. П. Лаврентьєвої та Т. М. Титаренко

У таблиці 3.9 та на рисунках 3.8, 3.9, 3.10 представлені зведені результати учнів з різним рівнем агресивності за даними формуючого та контрольного етапу з діагностики за проективною методикою «Неіснуюча тварина» М. З. Дукаревич, графічної методики «Кактус» М. А. Панфілової та методу експертної оцінки за анкетною Г. П. Лаврентьєвої, Т. М. Титаренко.

Зведені результати рівня агресивності на формувальному та контрольному етапі з діагностики за проективною методикою «Неіснуюча тварина» М. З. Дукаревич, графічною методикою «Кактус» М. А. Панфілової та методом експертної оцінки за анкетною Г. П. Лаврентьєвою, Т. М. Титаренко.

№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Проективна методика «Неіснуюча тварина» М. З. Дукаревич		Графічна методика «Кактус» М. А. Панфілова		Метод експертної оцінки		Зведений результат	
		Формуючий етап	Контрольний етап	Формуючий етап	Контрольний етап	Формуючий етап	Контрольний етап	Формуючий етап	Контрольний етап
1	А. Я.	Високий	Високий	Високий	Середній	Високий	Високий	Високий	Вище середнього
2	А. С.	Високий	Середній	Середній	Середній	Високий	Високий	Високий	Вище середнього
3	Б. В.	Середній	Низький	Середній	Середній	Високий	Середній	Вище середнього	Середній
4	В. М.	Високий	Низький	Високий	Низький	Низький	Низький	Вище середнього	Низький
5	І. П.	Високий	Середній	Високий	Середній	Низький	Середній	Вище середнього	Середній
6	О. А.	Високий	Низький	Високий	Низький	Низький	Низький	Вище середнього	Низький
7	П. О.	Високий	Високий	Високий	Середній	Середній	Середній	Вище середнього	Вище середнього
8	Р. Б.	Середній	Низький	Низький	Низький	Високий	Високий	Вище середнього	Середній

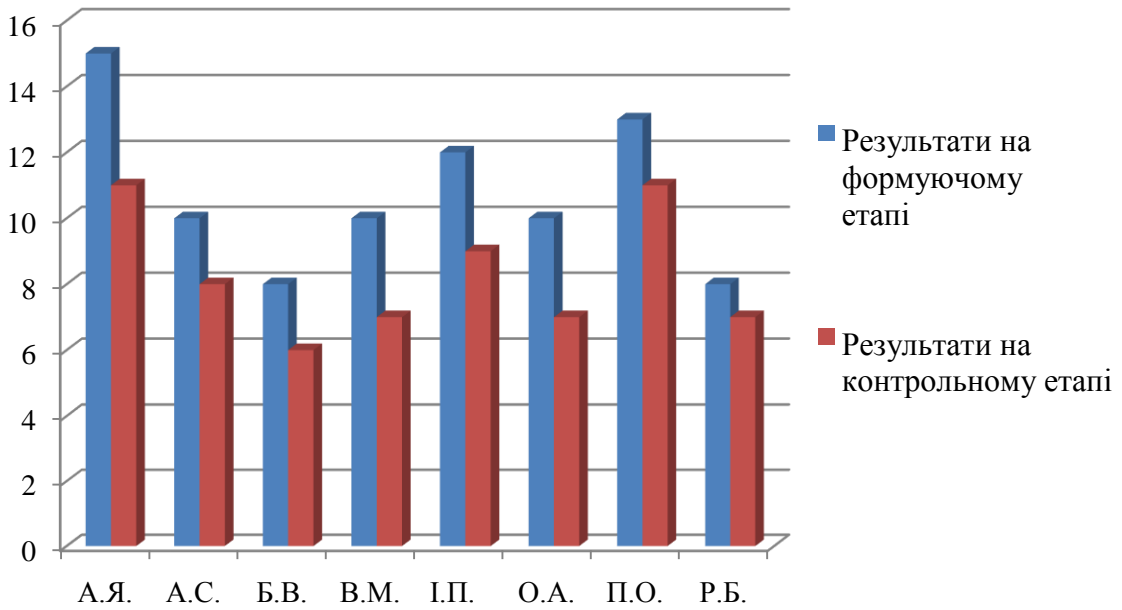

Рис. 3.8. Зведені результати рівня агресивності на формуючому та контрольному етапах за проективною методикою «Неіснуюча тварина» М. З. Дукаревич.

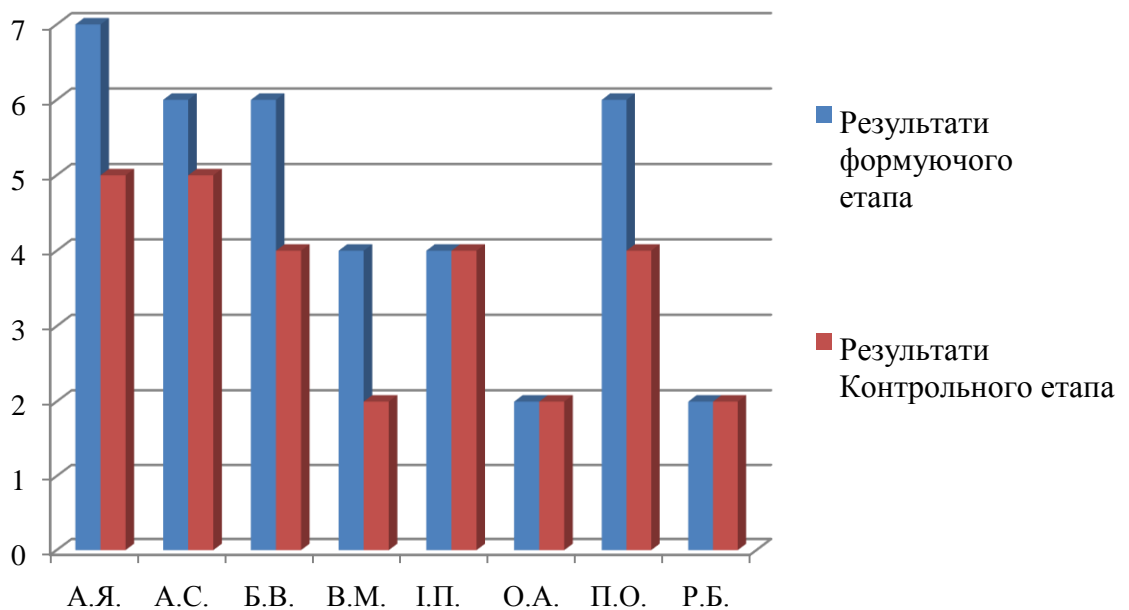

Рис. 3.9. Зведені результати рівня агресивності на формуючому та контрольному етапах за графічною методикою «Кактус» М. А. Панфілової

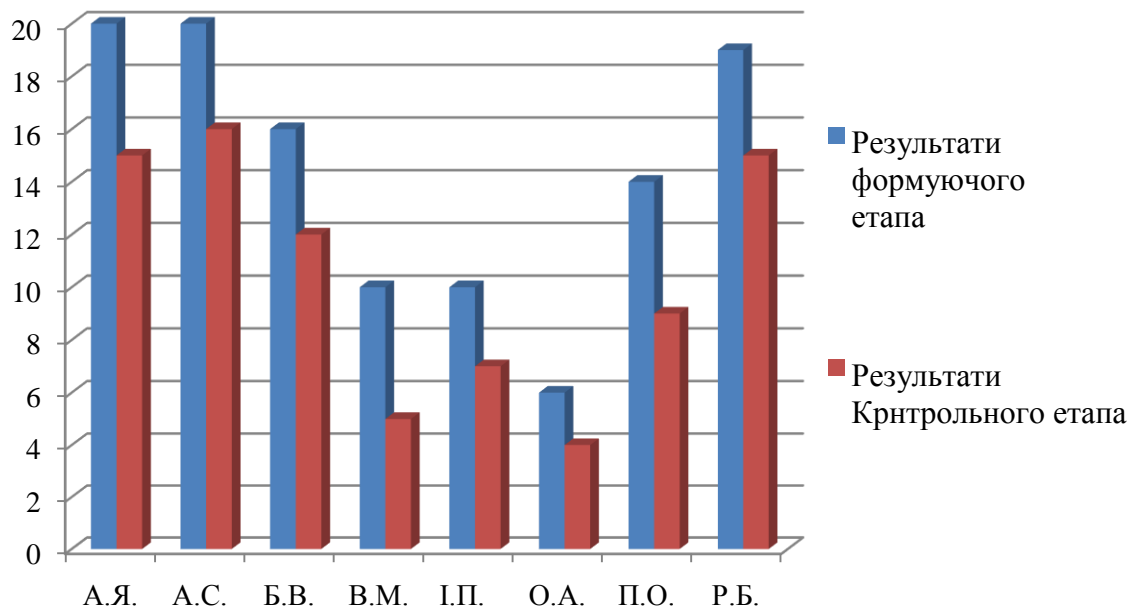

Рис. 3.10. Зведені результати експертної оцінки за анкетною Г. П. Лаврентьєвої та Т. М. Титаренко на формуючому та контрольному етапах.

Як підсумок можна сказати що, нами було проведено індивідуальну роботу з дітьми молодшого шкільного віку, орієнтовану на зниження рівня агресивної поведінки. За основу ми розробили програму під назвою «Заспокоїти вулкан». У роботі з дітьми з використанням терапевтичних методів у процесі корекції всі діти дали позитивну динаміку. Скоротився рівень агресивності (від високого до середнього). Аналізуючи результати ефективності корекційної роботи, ми можемо зробити висновок про те, що розвиваючу роботу можна вважати успішною. Це дозволяє нам рекомендувати терапевтичні методи для використання в роботі з дітьми молодшого шкільного віку.

3.3. Практичні рекомендації для батьків дітей з агресивною поведінкою у молодшому шкільному віці

У більшості випадків дитина сприймає поведінку батьків і так само відтворює. Так як боротися з агресивною поведінкою? Правильна реакція дорослого на агресію вирішує половину проблем. Не можна відповідати дитині

так само, лаючи і караючи за агресивну поведінку. На власному прикладі потрібно донести та підкреслити, що абиякий конфлікт можливо вирішити мирним шляхом.

В мить, коли спалахнула злість, правильно буде міцно притиснути дитину ззаду, щоб вона не вдарила вас і себе, та прошепотіти йому на вухо, що його емоції ясні й нормальні. Коли дитина заспокоїться, треба разом знайти мирний шлях вирішення даної проблеми.

Якщо між малечою виникла сварка або дитина сердита, потрібно відвернути її увагу. Вкрай важливо пам'ятати, що тіло напружене і готове активно діяти. Тому краще розпочати активну та рухливу гру: хованки, наздоганялки, біг наввипередки тощо.

Необхідно пояснити дитині, що вона не права через «Я-повідомлення». Сказати, що він поганий і знущається над людьми, що він не буде другом – це є неправильно. Краще сказати: «Мене дуже засмучує ця бійка», «Я хочу, аби ти показав решті, який ти хороший і добре вихований», «Мені подобається дивитися, як ти граєш весело й мирно, і коли ти б'єшся, мені стає сумно».

Найкраще, якщо з агресивними дітьми працюватимете кваліфікований психолог. Знання батьків часто недостатні для ефективною корекції поведінки. Агресивна робота йде в кількох напрямках:

- навчання прийнятним способам вираження агресії, образи, гніву;
- навчання самоконтролю, вміння розпізнавати негативні емоції в відчуттях тіла і вчасно заспокоюватися;
- здатність розвивати емпатію, довіру, співпереживання, співчуття.

Якщо вдома високо напружена атмосфера, чи дитина переживає батьківське розлучення, рекомендується проконсультувати усіх членів родини. Щоб боротися з агресією, вкрай важливо помістити дитину в спокійне, дружнє, любляче середовище.

Коли ваша дитина сердиться, ви повинні попросити її описати свої почуття, де в її тілі знаходиться гнів. Часто діти дуже докладно описують, як у них горять щоки, починають поколювати долоні, б'ється серце, почуття в горлі

що хочеться кричати. Вашій дитині важливо навчитися прислухатися до своїх почуттів. Ви повинні попросити його повідомити про свій стан словами.

Граючи злість має бути виражена в прийнятній формі. Скажімо, замість образливих образ, використовуйте жартівливі прізвиська. Сторони конфлікту повинні домовитися про те, що вони скажуть один одному. Приміром: «Ти картопля», «А ти петрушка». Нарешті, коли агресія змінюється сміхом, потрібно закінчити це гарною реплікою: « Ти сонечко (кошеня, цукор)».

Коли дитина вчиться розпізнавати свій гнів, їй потрібно також навчитися самоконтролю. Один із способів – розслабитися. Потрібно заплющити очі і уявити, як вона гойдається на морських хвилях на надувному матраці.

Найголовніше аби дитина відчувала, що гнів — це лиш тимчасова емоція, яка може ним контролюватися.

Ще один ефективний спосіб придушити гнів і запобігти агресії — кричати в мішок. Треба дозволяти дітям кричати, навіть найгірші слова. Він краще зробить це прямо зараз, ніж на вулиці пізніше. Дочекайтеся, поки малюк зітхне з полегшенням, і струсіть сумку у вікно. Також виможете дати розлюченій дитині аркуш паперу та олівець і дозволити їй намалювати, що вона відчуває. Спочатку він вибирає темні відтінки і сильно натискає на олівець. Коли стрес спадає, потрібно придумати нову ідею – картину щастя чи мрії. На завершальному етапі погана картина має зникнути будь-яким способом.

Таким чином, на формування агресивності у дітей істотний вплив мають сімейні стосунки та стилі виховання. Занадто суворі правила та вседозволеність можуть сприяти агресивному спілкуванню у дітей. Важливо не оточувати дитину заборонами, а пояснювати і показувати на прикладах, що можна, а що ні. Рекомендується використовувати слово «ні» не більше 5 разів на день — тільки якщо дитина робить щось дуже небезпечне. Наприклад, якщо він намагається розбити чашку, потрібно дати пластиковий стаканчик з написом «спробуй викинути». Або намагаючись розірвати книгу, дайте стару

газету, яку можна розірвати. Звичайно, щоб придушити агресію у дітей, дорослим самим необхідно контролювати свої емоції.

Висновки до третього розділу

Як підсумок можна сказати що, нами було проведено індивідуальну роботу з дітьми молодшого шкільного віку, орієнтовану на зниження рівня агресивної поведінки. За основу ми розробили програму під назвою «Заспокоїти вулкан». У роботі з дітьми з використанням терапевтичних методів у процесі корекції всі діти дали позитивну динаміку. Скоротився рівень агресивності (від високого до середнього). Аналізуючи результати ефективності корекційної роботи, ми можемо зробити висновок про те, що розвиваючу роботу можна вважати успішною. Це дозволяє нам рекомендувати терапевтичні методи для використання в роботі з дітьми молодшого шкільного віку.

Дані нами практичні рекомендації допоможуть батькам безпечно вчити дітей шанобливого ставлення до іншої людини та навички зупиняти агресивну поведінку іншого такими словами: «Мені неприємно/прикро/сумно коли ти так робиш, зупинись! Давай краще...». Давати більшого відчуття захищеності, та факту що ти поряд і емоції дитини нормальні. При цьому не менш важливо пояснювати, що правила існують і їх потрібно дотримуватись.

ВИСНОВКИ

1) На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури, визначено основні напрямки вивчення агресивної поведінки. Обґрунтовано, що термін «агресія» бере свій початок від латинської мови і означає «приступ» або «напад». На думку М. Ю. Чудаковой, агресією є мотивована руйнуюча поведінка, що завдає фізичний або моральний збиток об'єктам нападу, тобто що суперечить нормам та правилам співіснування людей у суспільстві. Агресія – прояв агресивності в деструктивних діях, за мету яких являється нанесення шкоди тій чи іншій особі. Агресивність – якість особистості, що міститься в готовності і перевазі застосування насильницьких засобів для реалізації власних цілей.

2) Виокремлено види та причини агресивної поведінки. За видом агресія поділяється на фізичну чи вербальну, пряму чи не пряму, оборону чи ініціативну тощо. А причинами агресії є такі фактори як індивідуальний, психолого-педагогічний, соціально-психологічний, особистісний та соціальний фактор. Серед основних причин агресивної поведінки виділяють брак уваги, розуміння, врахування інтересів з боку дорослих, батьків та викладачів.

3) З'ясовано особливості прояву агресивної поведінки у дітей в молодшому шкільному віці. У цьому віці дитина схильна звинувачувати інших у своїх помилках і нерідко входить у суперечку з дорослими. Емоційний світ такої дитини не багатий, а реакції на звичайні ситуації однотипні. Агресивній дитині характерні підозрілість, настороженість, заздрість і мстивість. Такій молодший школяр навмисно нервує інших, цим привертаючи увагу на себе, нерідко відчуває себе ізгоєм суспільства, нікому непотрібною і відшукує методи привернення уваги зі сторони дорослих і однолітків. Він вважає, що цілий світ налаштований проти неї і всі оточуючі бажають завдати їй шкоди. Дитина цього віку не здатна самотійно дати оцінку своєї агресії і цим не помічає, що сам вселяє страх і занепокоєння в оточуючих.

4) Проаналізовано методи корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку, такі як ігротерапія, музикотерапія, казкотерапія, арт-терапія, ізотерапія. Зазначені методи працюють досить ефективно, якщо підходять психічним особливостям дитини, і також за наявності необхідних умов роботи. У психології існує два підходи для корекції психічного розвитку дитини. Перший підхід має назву – психодинамічний, а другий поведінковий. Методи взаємодії з школярем для корекції агресивної поведінки класифікують як специфічні та неспецифічні методи. До першої групи методів можна віднести релаксаційний тренінг та ігрові вправи. До групи неспецифічних методів відносяться правила: не закріплювати увагу на поведінці, що відхиляється і самому особисто не гніватися на дитину. Також такі методи як логотерапія та психогімнастика.

5) Досліджено особливості агресивної поведінки молодших школярів. Відповідно до отриманих результатів, 38,89% учнів показали високий показник рівня агресивності (проективна методика "Неіснуюча тварина" М. З. Дукаревич); 27,78% учнів мають високий рівень агресії (графічна методика «Кактус» М. А. Панфілової); 22,22% учнів з високим показником рівня агресивності (за методом експертної оцінки) нами було виявлено.

6) Розроблено програму корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку та доведено її ефективність:

– 75% вибірки знизили рівень агресивної поведінки, саме за такими показниками як: висока самооцінка, агресія, тривога (за проективною методикою "Неіснуюча тварина" М. З. Дукаревич). Підвищився рівень тенденції до діяльності і роздумів та зацікавленості в інформації.

– 62,5% учнів з вибірки знизили рівень агресивної поведінки, за такими показниками як: агресивність, егоцентризм/прагнення лідерства, невпевненість у собі/залежність, тривожність (за графічною методикою "Кактус" М. А. Панфілової).

– виявлено лише 12,5% з вибірки хто знизив агресивну поведінку за такими показниками як: зосередження на чомусь, соромиться частіше за ін.,

говорить про напружені ситуації, скарга на страшні сні (експертна оцінка батьків за анкетною Г. П. Лаврентьевої та Т. М. Титаренко).

В результаті виконаної нами роботи ми дійшли наступних висновків що запропонована нами програма з корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку виявила позитивну динаміку щодо зниження рівня агресивності. А також що актуальність теми нашого дослідження знайшла підтвердження під час дослідно-експериментальної роботи.

У ході дослідно-експериментального дослідження підтвердилася наша гіпотеза: розвиток навичок саморегуляції та поведінки у конфліктних ситуаціях сприяють зниженню рівня агресивної поведінки молодших школярів.

На основі виділених у цій роботі особливостей агресивних проявів, слідом за дослідниками агресивної поведінки, вважаємо за необхідне розробку та апробування методів психологічної корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. В даний час існує колосальна кількість напрямків терапії, кожен з яких спрямований на гармонійний розвиток особистості за допомогою формування здатності до самовираження та самопізнання через мистецтво, а також дозволяє прищепити навички конструктивної поведінки в різних життєвих ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акімова М. К. Психологічна корекція розумового розвитку школярів: навч. посібник для студ. вузів/М.К. Акімова. М.: Академія, 2000. 160 с.
2. Андрущенко Т. Ю. Криза розвитку дитини семи років. Психодіагностична та корекційно-розвиваюча робота психолога: навч. посібник для студ. вузів/Т.Ю. Андрущенко. М.: Академія, 2003. 96 с.
3. Артюхова І. Розвиток мислення, уваги, пам'яті, саморегуляції у молодших школярів /І. Артюхів. М.: Чисті ставки, 2008. 32 с.
4. Безрукова В.С. Педагогіка: навч. посібник/В.С. Безрукова. - Ростов н/д Фенікс, 2013. 381 с.
5. Бітянова М.Р. Робота психолога у початковій школі /М.Р. Бітянова. М.: Генезіс, 2001. 400 с.
6. Блонський П.П. Психологія молодшого школяра: Вибрані психологічні праці /П.П. Блонський; за ред. А.І. Липкіної. -М.: Вид-во МПсі, 2006. 632 с.
7. Бодальов А.А. Загальна психодіагностика /А.А. Бодальов, В.В. Столін. М.: Проспект, 2007. 622 с.
8. Угор А.Л. Психологічні малювальні тести /О.Л. Венгер М.: Владос, 2003. 74 с.
9. Вікова психологія: метод. рекомендації з вивчення курсу /авт.-упоряд. Л.В. Ірпінь. Челябінськ: Вид-во ЧДПУ, 2008. 188 с.
10. Волков Б.С. Вікова психологія: Ч.2: Від молодшого шкільного віку до юнацтва: навч. посібник для студ. вузів/Б.С. Волков; за ред. Б.С. Волкова. М.: Владос, 2008. 343 с.
11. Волков Б.С. Дитяча психологія: логічні схеми: навч. посібник/Б.С. Волков. 2-ге вид. М.: Владос, 2007. 252 с.
12. Волкова Є. Агресивна дитина. Важкі діти чи важкі батьки /Е. Волкова. М.: Проспект, 2002. 545 с.

13. Глуханюк Н.С. Психодіагностика: підручник для студ. вузів/Н.С. Глуханюк, Д.Є. Щипанів. 2-ге вид., Випр. М.: Академія, 2013. 240 с.
14. Гуревич П.С. Психологія: підручник для бакалаврів/П.С. Гуревич. М.: Юрайт, 2013. 608 с.
15. Дитяча практична психологія: підручник / за ред. проф. Т.Д. Марцинківській. М.: Гардаріки, 2004. 255 с.
16. Дитячий практичний психолог: навч. посібник для студ. вузів/О.А. Шаграєва, А.Д. Кошелева, В.І. Перегуд, Г.Г. Філіпова; за ред. О.А. Шаграєвої, С.А. Козловий. М.: Академія, 2001. 256 с.
17. Зіньківський В.В. Психологія дитинства /В.В. Зіньківський. М.: Академія, 1996. 350 с.
18. Каменська В.Г. Дитяча психологія з елементами психофізіології: навч. посібник/В.Г. Кам'янська. М.: Форум, 2010. 288 с.
19. Карманова Ж.А. Особливості психології молодших школярів /Ж.А. Карманова. Караганда: Вид-во КарДУ, 2003. 116 с.
20. Колосова С.А. Дитяча агресія/С.Л. Колосова. - СПб.: Пітер, 2004. 224 с.
21. Колосова С.Л. Розвиток особистості дітей з агресивною поведінкою у період переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку/С.Л. Колосова. М.: Освіта, 2006. 420 с.
22. Коношенко О.Л. Домашній психолог Казкотерапія /О.Л. Коношка; ілл. Т. Бражникова. М.: Ексмо, 2002. 72 с.
23. Крайг Г. Психологія розвитку/Р. Крайг, Д. Бокум. М: Генезис, 2003. 512 с.
24. Краснопорова Ю.А. Педагогічні умови попередження та корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку з повних та неповних сімей / Ю.А. Краснопорова. Уфа: Б.І., 2005. 85 с.
25. Краузе М.П. Діти з порушеннями розвитку: психологічна допомога батькам: навч. посібник для студ. вузів/М.П. Краузе М.: Академія, 2006. 208 с.
26. Кряжова Н.Л. Розвиток емоційного світу дітей: популярний посібник для батьків та педагогів/Н.Л. Кряжова. Ярославль: Знання, 1997. 452 с.

27. Кузнєцова Л.М. Психолого-педагогічна корекція дитячої агресивності. Початкова школа/Л.М. Кузнєцова. М: Генезис, 1999. 391 с.
28. Кузченко О.А. Педагогічні умови профілактики і корекції поведінки дітей, що відхиляється, на етапі переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку / О.А. Кузченко. Волгоград: Б.І., 2006. 90 с.
29. Кулганов В.А. Корекція агресивної поведінки дітей/В.А. Кулганов// *Дошкільна педагогіка*. 2015. №7. С.56 - 59.
30. Левитов Н.Д. Психология подростка и воспитание его в семье / Левитов Н. Д. М. : Знание, 1958. 32 с.
31. Лук'янова М.І. Моя професія-дитячий психолог: практичний посібник для спеціалістів загальноосвітніх установ/М.І. Лук'янова. М.: Аркті, 2007. 364 с.
32. Лендрет Г. Ігрова терапія як спосіб вирішення проблем дитини/Р. Лендрет; пров. з англ. Л.Р. Мошинській. М.: Вид-во МПСІ, 2001. 320 с.
33. Лютова Є.К. Тренінг ефективної взаємодії з дітьми /Є.К. Лютова. Мн.: Мова, 2003. 489 с.
34. Мавлянова О.В. Емоційна компетентність та цілеспрямованість поведінки дітей молодшого шкільного віку з різними формами прояву агресії / О.В. Мавлянова. М: Академія, 2011. 70 с.
35. Маклаков А.Г. Загальна психологія /А.Г. Маклаков. СПб., 2008. 500 с.
36. Маклаков А.Г. Загальна психологія : підручник для вузів/А.Г. Маклаков. СПб., 2012. 583 с.
37. Мухіна В.С. Дитяча психологія/В.С. Мухіна. М.: Генезис, 2007. 450 с.
38. Назмутдінов Р.А. Теоретичний аналіз дослідження агресії /Р.А. Назмутдінов // *Наука*. 2011. №4. С.62 – 66.
39. Немов Р.С. Психологічне консультування: навч. посібник/Р.С. Немов. 2-ге вид., Перероб . та дод. М.: Юрайт, 2011. 575 с.
40. Немов Р.С. Психологія У 3-х кн. Кн. 3. Психодіагностика: навч. посібник для студ. вузів/Р.С. Немов. М.: Генезис, 2007. 648 с.

41. Нікітін А.В. Психологічні особливості агресивної поведінки/А.В. Нікітін. М.: Генезіс, 2006. 250 с.
42. Новікова М.В. Психологічна допомога дитині у кризовій ситуації /М.В. Новікова. М.: Генезіс, 2006. 128 с.
43. Обухова Л.Ф. Вікова психологія: підручник для бакалаврів/Л.Ф. Обухів. М.: Юрайт, 2013. 460 с.
44. Обухова Л.Ф. Дитяча психологія: Теорія, факти, проблеми /Л.Ф. Обухів. М: Генезис, 2000. 305 с.
45. Ольшанська Є. Агресивна дитина: що робити?/Є. Ольшанська. М: Генезис, 1999. 345 с.
46. Павлова Н.М. Педагогічні умови корекції агресивної поведінки дітей /Н.Н. Павлова. Якутськ: 2001. 75 с.
47. Панфілова М.А. Ігротерапія спілкування: тести та корекційні ігри: навч. Посібник для психологів, педагогів та батьків М.: «Видавництво ДНОМіД», 2001. 160с.
48. Панфілова, Н. Геть агресію/Н. Панфілова. М: Генезис, 2002. 415 с.
49. Подласий І.П. Педагогіка : підручник для бакалаврів/І.П. Підласий. - 3-тє вид., Перероб. та дод. М.: Юрайт, 2013. 696 с.
50. Практикум з вікової психології: навч. посібник для студ. вузів/Є.І. Ізотова, Т.В. Костяк, Т.П. Авдулова; за ред. Є.І. Ізотовий. М.: Академія, 2013. 272 с.
51. Психолого-педагогічний практикум: навч. посібник для студ. вузів/Л.С. Подимова Л.І. Духова; за ред. В.А. Сластеніна. 5-те вид., стереотип. М.: Академія, 2009. 224 с.
52. Рогов Є.І. Психологія: підручник для студ. вузів/Є.І. Рогів. М.: Генезіс, 2005. 490 с.
53. Романов А.А. Спрямована ігротерапія агресивності у дітей: альбом діагностичних та корекційних методик/ А.А. Романів. М: Романов, 2001. 315 с.

54. Сибірська Г. В. Агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку та її корекція / Сибірська Г. В. // Тези доповідей XXIV Всеукраїнської науково-практичної конференції «МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ – 2021: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: Глобальний, національний та регіональний аспекти» (8-12 листопада 2021 р.). – Миколаїв: ЧНУ ім. П. Могили, 2021. С. 97-99.
55. Сибірська Г. В. Методи корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку / Сибірська Г. В. // Тези доповідей XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Ольвійський форум – 2022: Стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі» (23-26 червня 2022 р.). – Миколаїв: ЧНУ ім. П. Могили, 2022.
56. Сланбекова Г.К. Вивчення впливу особистісної агресивності та тривожності на ставлення до агресивної реклами/Г.К. Сланбекова // *Вісник КарГУ*. 2012. №1. С.12 – 15.
57. Смирнова Є.О. Дитяча психологія: підручник/Є.О. Смирнова. М.: Кнорус, 2013. 280 с.
58. Сучасні організаційні форми навчання у світлі вимог пріоритетного національного проекту «Освіта»: матеріали регіональної наук.-практ. конференції, 9 квіт. 2009р., м. Міас / відп. за вип. Л.Я. Ірпінь. Златоуст: Освіта, 2008. 186 с.
59. Сорокіна В.В. Психологічне неблагополуччя дітей у початковій школі: Діагностика та шляхи подолання/ В.В. Сорокіна. 2-ге вид. М.: Генезіс, 2007. 191 с.
60. Столяренко Л.Д. Основи психології /Л.Д. Столяренко. Ростов н/д.: Фенікс, 1999. 200 с.
61. Тулебаєва А.Б. Дослідження особи дитини /А.Б. Тулебаєва, Р.Т. Алімбаєва. Караганда: Місанта, 2010. 90 с.
62. Урунтаєва Г.А. Дитяча психологія: підручник для студ. вузів/Г.А. Урунтаєва. 6-е вид., Перероб. та дод. М.: Академія, 2006. 368 с.

63. Ускова Г.А. Психолого-педагогічна діагностика молодших школярів /Г.А. Ускова. М.: Академ.Проект, 2004. 144 с.
64. Фрідман Л.М. Психологія дітей та підлітків: довідник для вчителів та вихователів/ Л.М. Фрідман. М.: Вид-во ін-ту психотерапії, 2003. 480 с.
65. Фурманов І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика та корекція/ І.А. Фурманів. Мн.: Мова, 2001. 250 с.
66. Хухлаєва О.В. Шкільна психологічна служба. Робота з учнями/О.В. Хухлаєва. М.: Генезіс, 2007. 208 с.
67. Хухлаєва О.В. Практичні матеріали до роботи з дітьми 3-9 років. Психологічні ігри, вправи, казки/О.В. Хухлаєва. 2-е вид. М.: Генезіс, 2007. 176 с.
68. Чижова С.Ю. Дитяча агресивність/С.Ю. Чижова. Ярославль: Б.І., 2001. 450 с.
69. Чудакова М.Ю. Причини агресивної поведінки у молодшому шкільному віці та її попередження у діяльності шкільного психолога/ М.Ю. Чудакова. М.: Генезіс, 2012. 200 с.
70. Широкова Г.А. Практикум для дитячого психолога/Г.А. Широкова. Ростов н/д.: Фенікс, 2004. 320 с.
71. Ельконін Д.Б. Дитяча психологія /Д.Б. Ельконін. М: Академія, 2005. 450 с.

Проектна методика «Неіснуюча тварина»

Автор: Майя Захарівна Дукаревич.

Цей тест є орієнтовним і зазвичай його використовують, поєднуючи з іншими методами як батарейний інструмент дослідження. Неіснуюча тварина - одна з найбільш популярних рисункових методик, яка набула широкого застосування. Її застосовують для діагностики особи при обстеженні дітей та дорослих, психічно хворих та здорових.

Опис методики:

Процедура обстеження не стандартизована, оскільки використовуються різні розміри аркушів паперу для малювання, у разі малюнок виконується простим олівцем, а іншому - кольоровими олівцями. Методика ось у чому. Випробуванню пропонується вигадати і намалювати неіснуючу тварину, тобто таку, яка ніколи не існувала і не існує в природі, а також назвати її неіснуючим ім'ям. Завдання виконується протягом 25-30 хвилин. При цьому важливо пояснити дитині, що тварина має бути придумана саме нею. Після цього необхідно розпитати дитину про ту істоту, яку в нього вдалося зобразити. Випробуваний неусвідомлено ідентифікує себе зі своїм малюнком.

При інтерпретації використовують спеціальні критерії:

- 1) Положення малюнка на аркуші (вгорі аркуша, внизу аркуша, по центру);
- 2) Центральна смислова частина фігури (голова або деталь, що її заміщає);
- 3) Несуча, опорна частина фігури (ноги, лапи, постамент тощо);
- 4) Хвости (опущений вниз, піднятий вгору);
- 5) Контури фігури (затемнення, щити, панцир, голки тощо);
- 6) Загальна енергія (кількість деталей);
- 7) Характер лінії (дубляж ліній, недбалість тощо);
- 8) Назва.

Аспекти аналізу малюнка поділяються на формальні та змістовні. Графологічні ознаки.

Семантика простору проектного малюнка. Простір малюнка семантично неоднорідний. Воно пов'язане з емоційним забарвленням переживань і тимчасовим періодом - сьогоденням, минулим і майбутнім, а також дієвим і ідеальним. На аркуші ліва сторона та низ малюнка пов'язані з негативно забарвленими емоціями, депресією, невпевненістю, пасивністю. Права сторона (відповідно домінантою правій руці) і верх – з позитивно забарвленими емоціями, енергією, активністю, конкретністю дії.

У нормі малюнок розташований по середній лінії (або трохи лівіше) і трохи вище за середину аркуша паперу. Положення листа ближче до верхнього краю листа (що більше, тим краще виражена) сприймається як висока самооцінка і незадоволеність власним становищем у суспільстві та недостатнім

визнанням оточуючих, претензії на просування, тенденція до самоствердження, потреба у визнанні. Підвищення положення малюнка на аркуші паперу свідчить про прагнення відповідати високому соціальному стандарту, прагненням емоційного прийняття із боку оточення. Підвищення малюнку також пов'язане із зменшенням фіксації на перешкодах для досягнення ситуативних потреб.

Положення в нижній частині листа - обернений показник: невпевненість у собі, низька самооцінка, пригніченість, нерішучість, немає зацікавленості у своєму соціальному становищі, відсутність прагнення бути прийнятим оточенням, схильність до фіксації на перешкодах для досягнення ситуативних потреб. Права і ліва півплощина листа мають протилежну констатацію щодо опозицій «пасивність – діяльність», «внутрішнє – зовнішнє», «минуле – майбутнє». Відповідно розцінюється розташування малюнка вправо і вліво від середньої лінії листа, і навіть орієнтація голови і тіла тварини вправо, вліво. Розташування швидше символізує готові до реалізації стану та реакції на момент малювання, тоді як орієнтація голови та тіла символізує загальну спрямованість у бік досягнення тих чи інших станів у межах зазначених позицій. До ряду інтерпретаційних прийомів роботи з простором відноситься звернення уваги на відчуття, викликані малюнком (наприклад, хиткість-стійкість, що відноситься до орієнтації в соціумі, самооцінці тощо). вправо, вліво, вгору, вниз), чи воно залишиться дома.

Графологічні аспекти інтерпретації.

До першого аспекту належить аналіз лінії. Лінія, що переривається, «острівці» перекиваються одна одну лінії, нез'єднані вузли, «забруднені» малюнки говорять про легку напруженість, підвищений рівень тривожності, що властиво невротикам. Контури малюнка тут можуть бути розмитими, «волосатими», у всьому виконанні може відчуватися невпевненість, незручність.

У другому аспекті аналізується напрямок лінії та характер контуру. «Падають лінії» і переважний напрямок зверху вниз вліво свідчить про зусилля, що швидко виснажується, низький тонус, можливу депресію. «Лінії, що піднімаються», переважання руху знизу вгору направо - хороше енергетичне забезпечення руху, схильність до витрати енергії, агресивності.

Ступінь агресивності виражена кількістю, розташуванням та характером гострих кутів у малюнку, незалежно від їх зв'язку з тією чи іншою деталлю. Особливо вагомі щодо цього прямі символи агресії - пазурі, дзьоби, зуби.

Після того, як випробуваний закінчив малюнок, його просять описати його та його спосіб життя. Якщо розповідь про намальований персонаж виявився коротким або неповним, йому задають наведені уточнюючі питання (список орієнтовний запитань): чим воно харчується? Де живе? Чим зазвичай займається? Що любить робити найбільше? А чого найбільше не любить? Воно живе одне чи з кимось? Чи є у нього друзі? Хто вони? А вороги має? Хто? Чому вони його вороги? Чого воно боїться чи воно нічого не боїться? Якого розміру?

Графічна методика «Кактус»

Автор: Марина Олександрівна Панфілова.

Дана методика призначена для дослідження емоційно-особистісної сфери дитини старше 3 років. Найбільший акцент у методиці робиться вивчення агресії та її проявів, і навіть тривожності, як засоби захисту. При проведенні дослідження необхідний аркуш паперу та олівець, можна використовувати кольорові олівці. Методику можна вважати не стандартизованою, тому що не існує чітких рамок та критеріїв оцінки малюнків.

Опис: Дитині необхідно зобразити на аркуші паперу кактус. Додаткові питання ставити не можна, підказок та пояснень не повинно бути. Дитина повинна зобразити кактус такою, якою вона її представляє. Можливо, він і не зовсім знає, як той виглядає, проте саме в цьому полягає суть дослідження.

Під час інтерпретації насамперед звертають увагу на розмір малюнка, просторове розташування малюнка на аркуші, характеристику ліній. Крім того, необхідно враховувати специфічні для даної методики показники:

1. Характеристика голок (розмір, кількість, розташування).
2. Характеристика манери малювання (схематичний малюнок, промальовування ліній та ін.).
3. «Образ кактуса» (дикий чи домашній, жіночний тощо.).

По завершенні малювання з дитиною проводиться розмова. Можна поставити запитання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію:

1. Кактус домашній чи дикий?
2. Його можна доторкнутися? Він сильно колеться?
3. Кактусу подобається, коли його доглядають: поливають, удобрюють?
4. Кактус росте один або з якоюсь рослиною по сусідству? Якщо росте із сусідом, то яка це рослина?
5. Коли кактус виросте, що зміниться?

Методика «Кактус» дозволяє виявити такі якості особистості дитини:

1. Імпульсивність. Про її наявність говорять сильний тиск на пишучий інструмент і уривчасті лінії.
2. Агресивність. Про неї насамперед, як можна здогадатися, говорять голки, особливо якщо їх багато. Висока ступінь агресивності має місце, якщо вони довгі, сильно стирчать у різні боки і розташовані близько один до одного.
3. Егоцентризм (інакше – прагнення бути лідером у всьому). Про наявність цієї якості у дитини свідчить великий розмір малюнку та розташування його в самому центрі листа.

4. Відкритість, демонстративність. Про це дозволяє судити деяка химерність форм на малюнку та виступаючі відростки на кактусі.
5. Обережність та скритність. На малюнку дитини, яка має такі якості, можна буде помітити зигзаги безпосередньо всередині рослини або за її контуром.
6. Оптимізм. Про нього нам розкажуть яскраві кольори, якщо у роботі були використані кольорові олівці, або просто «щасливий» кактус із життєрадісною посмішкою.
7. Тривожність. Ця якість відбивається на картинці у вигляді уривчастих ліній, внутрішньої штрихування. Якщо застосовувалися кольорові олівці, то тут переважатимуть темні кольори.
8. Жіночність. Про неї можна говорити, якщо на малюнку є м'які форми та лінії, квіти та всілякі прикраси – все, що так подобається справжнім леді.
9. Екстравертованість. Люди, які мають цю якість, дуже товариські. Так і кактус у дитини-екстраверта буде оточено іншими рослинами.
10. Інтровертованість. Ця якість має цілком протилежну характеристику. Відповідно, кактус на аркуші буде лише один.
11. Тяга до домашнього захисту. За наявності у дитини почуття сімейної спільності малюнку може бути зображений кактус у квітковому горщику, т. е. домашнє рослина.
12. Почуття самотності. Про його наявність говорить пустельний, дикорослий кактус.

Анкета «Критерії агресивності у дитини»

Автор : Лаврентьєва Г.П., Титаренко Т.М.

Опис: метод експертної оцінки дозволяє оцінити поведінку випробуваного в різних умовах та визначити рівень агресивної поведінки більш точно. Експертами можуть бути люди, які взаємодіють з дитиною, тісно з нею спілкуються і мають можливість спостерігати її поведінку у різних ситуаціях. Експертну оцінку можуть давати батьки піддослідних шляхом відповіді питання анкети. Кожен експерт оцінює частоту агресивних проявів у балах:

- постійно – 3 бали;
- ситуативно – 2 бали;
- рідко – 1 бал;
- ніколи – 0 балів.

Потім кожного випробуваного виводиться середній показник:

- 15-20 балів – високий рівень;
- 7-14 – середній;
- 1-6 – низький рівень агресивної поведінки.

Критерії агресивності у дитини:

№ з/п	Запитання:	Постійно	Ситуативно	Рідко	Ніколи
1	Не може довго працювати не втомлюючись				
2	Йому важко зосередитися на чомусь				
3	Будь-яке завдання викликає зайве занепокоєння				
4	Під час виконання завдань дуже напружений, скований				
5	Соромиться частіше за інших				
6	Часто говорить про можливі неприємності				
7	Як правило, червоніє у незнайомій обстановці				
8	Скаржиться, що знятися страшні сни				
9	Руки зазвичай холодні та вологі				
10	Нерідко буває розлад стільця				

11	Сильно потеє, коли хвилюється				
12	Не має гарного апетиту				
13	Спить неспокійно, засинає насилу				
14	Палохливий, багато що викликає в нього страх				
15	Зазвичай турбований, легко засмучується				
16	Часто не може стримати сльози				
17	Погано переносить очікування				
18	Не любить братися за нову справу				
19	Не впевнений у собі, у своїх силах				
20	Боїться стикатися з труднощами				

Казка

Брів їжачок по лісі. Бачить - пень стирчить. А на тому пеньку сидить Зайчєня і кашу манну з тарілки їсть. І не просто їсть, а столовою ложкою. Зїв Зайчик всю кашу і сказав: Дякую, мамо!

Підійшла до зайчата мама Зайчиха, по голівці лапкою погладила і похвалила:

- Молодець! Який у мене вихований синок росте!

А Їжачкові, якого ніхто ніколи не гладив так ласкаво, раптом стало сумно. До того сумно, що він аж заплакав. Побачила Зайчиха, що Їжачок плаче, і питає:

- Хто тебе образив?

- Ніхто не скривдив, - відповідає Їжачок.

- А чому тоді в тебе сльозинки на очах?

- Тому, що ви зайчєня ... погладили ... лапкою.

- Хіба тебе мама не гладить?

- Не гладить. Ніхто мене не гладить.

Я б тебе, малюк, погладила, якби ... якби ти не був таким колючим, - пожаліла їжачка Зайчиха.

- Звичайно, вона б тебе погладила, - втрутився Зайчєня. - Але можна дуже навіть просто лапу вколоти.

- А якщо я не буду колючим? - Раптом запитав Їжачок.

- Тоді інша справа, - говорить Зайчиха. - Але ж це неможливо!

- Можливо! - Крикнув Їжачок і став перекидатися, став кататися по землі до тих пір, поки не начепив на свої голки цілу купу опалого листя. Він став схожий на строкату різнокольорову кульку. Коли кулька ця підкотився до Зайчихи, вона відразу не зрозуміла, в чому справа. Але Їжачок просунув крізь листя чорну кнопочку носа і пробурмотів:

- Тепер я ... зовсім ... не колючий. Правда?

Зайчиха посміхнулася і погладила Їжачка.

- Молодець! - Сказала вона. - Ах, який вигадливий Їжачок росте!

- Діти, коли Їжачок розповів свою історію, йому захотілося дізнатися: чи є в нашій школі дітки, схожі на їжачків, яких ніхто й ніколи не погладив і не приголубив. А щоб Їжачок швидше про це дізнався, я пропоную вам намалювати йому малюнки і відправити їх поштою до казкового лісу. У цьому вам допоможуть питання, які цікавили Їжачка.

А питання такі:

1. Твоя мама часто гладить тебе по голівці, пригортає до себе або вона цього не робить зовсім? Якщо часто, то намалюй сонечко, якщо рідко - намалюй ялинку, а якщо тільки лає - намалюй хмаринку.

2. Тобі хочеться, щоб мама частіше називала тебе ласкаво і ніжно? Якщо так - намалюй сонечко, якщо тобі все одно - намалюй ялинку, а якщо тобі це не подобається - намалюй хмаринку.

3. Бувають випадки, коли людину все дратує навколо, все йому не подобається. Якщо з тобою це відбувається часто - намалюй хмаринку, якщо рідко - намалюй ялинку, ну а якщо тобі завжди з людьми легко і ніхто тебе не дратує - намалюй сонечко.

4. Нашого Їжачка не міг ніхто погладити через голоки, і він від цього дуже страждав. А чи є у тебе такі «голки», які з'являються в тебе навіть тоді, коли тобі цього не хочеться. Якщо «голки» з'являються часто і вони тобі заважають дружити з дітьми - намалюй хмаринку, якщо це відбувається рідко, іноді - намалюй ялинку, а якщо цього не відбувається ніколи - намалюй сонечко.

5. Коли ти приходиш до школи, у свій клас діти раді тебе бачити, а ти радієш зустрічі з дітьми чи ні? Якщо тобі приємно бачити всіх дітей - намалюй сонечко, якщо приємно бачити тільки деяких дітей - намалюй ялинку, ну а якщо тобі не хочеться нікого бачити, не хочеться ні з ким спілкуватися - намалюй хмаринку.

Спасибі, діти, за відповіді. Я думаю, що у вас все буде добре.

А тепер діти всі ваші малюнки ми покладемо в конверт і відправимо поштою Їжачку в його казковий ліс. Якщо комусь із вас хочеться написати або намалювати свою історію, схожу на історію Їжачка, ви можете це зробити після уроків або вдома і принести свої листи мені, а я їх відправлю в казковий ліс.

Обробка отриманого матеріалу.

Для наочності отриманих даних складається таблиця в «кольорі», де по горизонталі проставляються номери питань, а по вертикалі прописуються прізвища учнів і на перетині проставляється малюнок дитини.

Наприклад,

Прізвище ім`я	1	2	3	4	5
---------------	---	---	---	---	---

Бабан

Ворнік

Горлов

Потім малюнки можна перевести в колірні діаграми, замінюючи малюнок відповідним кольором.

У результаті виходить кольорове поле, на якому наочно видно, який відсоток учнів і хто з дітей схильний до агресії.

Крім діагностичного характеру, методика носить і психотерапевтичний характер, так як дитина мимоволі «приміряє» ситуацію на себе.